

П Р И К А З И

**Татјана Катић, *Војнички дефтер из 1455. године за санџаке Крушевац, Вучитрн, Призрен и вилајете Звечан, Јелеч, Рас, Сенице и Ходидед*,
Београд: Историјски институт, 2020, 342 стр.**

У издању Историјског института недавно се појавило критичко издање османског пописа војнука насловљено *Војнички дефтер из 1455. године за санџаке Крушевац, Вучитрн, Призрен и вилајете Звечан, Јелеч, Рас, Сеница и Ходидед*. Приређивач овог извора, врсни османиста Татјана Катић већ се окушала у овом захтевном и комплексном послу. Иако су извори османске провенијенције од изузетног значаја за изучавање наше националне историје, мали је број књига посвећених њиховом приређивању. Ова чињеница додатно наглашава значај овог рада.

Књига започиње опширним насловом који се налази на почетку извора, а који је овде саопштен у преводу и латиничној транскрипцији. Текст пружа основне податке о времену када је попис обављен, које области су њиме обухваћене, по чијем налогу је урађен и ко је био његов писар.

У првом поглављу насловљеном *Војници у Османском царству* (стр. 9–23) ауторка је дала осврт на установу војнука, припадника посебних хришћанских јединица османске војске састављених од балканских Словена. Она набраја османске хроничаре и западне путописце из 16. века који у својим делима помињу војнуке, а затим коментарише начин на који су представили њихову улогу, дужности и обавезе, поделу војнука, начин организације. Ауторка се дотакла и правног положаја војнука, који је био регулисан законом. Иако су се османске канун-наме детаљно бавиле војничким земљишним поседима-баштинама, правом на њихово држање, опорезивање и наслеђивање, војничким командним кадром, начином кажњавања војнука који занемаре своје обавезе и другим питањима, Т. Катић запажа да османски закони, као ни познати наративни извори, углавном не помињу другу службу војнука, осим позадинске – коњушарске. Народна традиција познаје само војнуке-коњушаре, који су,

до укидања ове институције 1878. године, били превасходно заступљени у бугарским крајевима. Она закључује да се управо због овога највећи број радова бави баш овом групом војнука. Посебно издваја студију Б. Ђурђева у којој је пажња посвећена питању порекла војнука-коњушара. Катић се осврће и на друге радове о војнуцима, превасходно на рад Х. Иналцика посвећен хришћанима спахијама и уопште хришћанима у османској војсци. Она напомиње да су Иналцикови закључци потврђени каснијим истраживањима, међу којима су и истраживања А. Стојановског који се бавио проучавањем османских пописа јужних делова Балканског полуострва, а посебно Македоније. А. Стојановски у потпуности одбацује тезу о влашком пореклу војнука зато што у областима које су прве пале под османску власт и у којима су први пут регрутовани војнуци (Тракија и Македонија), није било ниједног насеља с влашким статусом. Опречна мишљења о пореклу војнука у Османском царству одраз су сложености војничке службе у средњем веку. Османлије су у потпуности преузеле сталешки устројену војничку организацију. Висока властела, која се борила као тешко оклопљена коњица са својом пратњом, уврштена је у редове османских спахија; нижа властела, која је имала само лаке оклопе и није имала обавезу да опрема додатне војнике, уписана је у војнуке џебелије (*cebelü voynuklar*; тур. *cebe*, оклоп, напрсњак), док су власници баштина с обавезом војевања без бојног коња уписани у османску војску под именом „кара војнуци“ (*kara voynuklar, siyah voynuklar*). Т. Катић затим даје детаљније податке о свакој од ових врста војнука. У продужетку она наводи више примера којима аргументује тезу да су војнуци највећим делом припадали ситном племству. Један део овог поглавља посвећен је дужностима џебелија и кара војнука. Ауторка наглашава да је од двадесетих година XVI века приметна тенденција смањивања њиховог броја.

У наредном поглављу књиге насловљеном *О дефтеру МСЕ 36-03* (стр. 25–34) пажња је посвећена самом извору. Саопштени су подаци о томе где се дефтер чува и дат је његов детаљни дипломатичко-палеографски опис. Т. Катић истиче његов значај као једног од најстаријих сачуваних пописа наших области који доноси нове податке о насељености појединих села. Уз то, он бележи особе које као војнуци нису били обухваћени катастарским пописима. Ипак, као најзначајнији она издваја податак о постојању санцака Крушевац, Вучитрн и Призрен у марту 1455. године. Ова чињеница баца ново светло на рану организацију османске власти на Балкану. Наиме, у науци влада мишљење да су Турци крајем XIV и у првој половини XV века на освојеној територији обласних господара Лазара Хребељановића и Вука Бранковића успоставили привремене војно-

административне јединице, тзв. крајишта, која су заменили санџацима тек након освајања Новог Брда 1455. године и Смедерева 1459. године. Ново Брдо је освојено 1. јуна 1455. године, а војнички дефтер је написан три месеца раније и то на основу података прикупљених у време општег пописа Царства 1451. године. На основу тога, ауторка изводи закључак да су санџаци Крушевац, Вучитрн и Призрен већ постојали 1451. године. Поред тога, она износи претпоставку да се то догодило после првог пада Деспотовине (1439) и освајања Новог Брда (1441). У продужетку овог поглавља Катић скреће пажњу на корисне стране овог извора и због чега је било важно објавити га. Као нарочито вредне стране извора она истиче богату топонимију која пружа обиље података за историјску географију и разноврсну антропонимију која сведочи о одређеној фази развоја српског језика и указује на правце миграција у раном новом веку. Катић даје и напомену о коришћеном методу латиничне транскрипције арапског писма и пребацавања ових имена на српски језик.

Знатан број антропонима у војничком дефтеру *МСЕ 36-03* до сада није забележен у познатој средњовековној грађи, нити у објављеним османским пописима истих и суседних територија из XV века. Ауторка их разматра у краћем поглављу *Личне одреднице и антропоними* (стр. 35–40). Поред тога, она даје додатна објашњења неких одредница, као што су на пример „сиромах“ и „стар“, и скреће пажњу на њихова погрешна тумачења у науци. У другом делу овог поглавља изнети су статистички подаци о укупном броју имена (665 различитих мушких имена) и односу словенских у односу на календарска имена (преко 80% су словенска).

Војнички дефтер *МСЕ 36-03* садржи помен око 370 села с простора јужне и југозападне Србије, Косова, Метохије, северне Црне Горе и из околине Сарајева у Босни. Она су разматрана у поглављу *Топонимија војничког пописа из 1455. године* (стр. 41–79). Нека од њих су од раније позната из средњовековних извора, као и из објављених османских пописа из друге половине XV и из XVI века, али за већину насеља овај дефтер представља најстарије сведочанство о постојању. Попис започиње списком војнука у нахијама Крушевачког санџака: Дубочици, Пољаници, Петрушу, Топлици и Изморнику. У попису *МСЕ 36-03* уписани су и соколари Крушевачког санџака. Соколари из Вучитрнског и Призренског санџака нису заведени овде, већ на другом месту. Следећи одељак војничког дефтера посвећен је војницима с територије коју је контролисао Иса-бег Исакоглу, заповедник Скопско-босанског крајишта (1439–1476). Реч је о вилајетима Звечан, Јелеч, Рас, Сеница и Ходидед, који су се налазили на правцу продора османских чета из Македоније према Босни. У наставку војничког дефтера пописана су села некадашње области Вука

Бранковића која су прикључена санџацима Вучитрн и Призрен. Војници су живели у четири нахије санџака Вучитрн: Тополници, Лабу, Вучитрну и Морави. Остатак војника некадашње области Вука Бранковића у селима припојеним Призренском санџаку пописан је на крају дефтера. Нахије у којима су живели биле су Призрен, Пећ, Клопотник и Бихор. Ово поглавље је опремљено табелама у којима су врло прегледно дати подаци садржани у извору: име вилајета коме село припада, у турској транскрипцији и у преводу, савремени назив села, статус и број војника.

Централни део књиге чини сам извор који је саопштен у поглављу *Превод дефтера* (стр. 81–142). На овај део се надовезује одељак *Имена војника у дефтеру МСЕ 36-03* (стр. 143–150). Овај списак је врло користан свима који раде на османској дефтерској грађи. Следе поглавља *Факсимили/Тркібасит* (стр. 151–218) и *Латинична транскрипција/Latin transkripsyon* (стр. 219–278).

У одломку књиге насловљеном *МСЕ 36-03 војник адлари* (стр. 279–289) ауторка даје имена која се јављају у дефтеру у турској транскрипцији и у загради еквивалент имена на српском језику. Списак је уређен по абecedном реду, а намењен је страним османистима као помоћ код имена која се транскрибују на један, а читају, односно преводе на други начин.

Део књиге *Osmanlı yer adlari indeksi* (стр. 291–301) доноси списак топонима у турској транскрипцији са убикацијом на турском језику.

Резултати истраживања и закључци саопштени су у сажетку на енглеском језику *Summary* (стр. 303–307). На самом крају књиге налазе се неозабилазни делови сваке монографије, *Библиографија* (стр. 309–315) и *Индекс географских назива* (стр. 317–342).

Ово издање Историјског института представља значајан допринос науци, садржи нове податке о установи војника и насељима на територији југозападног Балкана непосредно након османског освајања, а уз то, доноси нова сазнања о времену оснивања санџака који су њиме обухваћени. Подаци обухваћени пописом пружају могућност мултидисциплинарне примене ове књиге. Они представљају полазиште за даља истраживања у области историје, на пољу историјске географије, топономастике и ономастике. С обзиром на то да су сам извор, властита имена и топоними саопштени у турској транскрипцији и српском преводу, књига је доступна не само домаћој, већ и турској читалачкој публици и свим истраживачима који у свом раду користе османску грађу.

Драгана АМЕДОСКИ

Срђан Рудић,
Босанска властела у XV веку. Просопографска студија,
Београд: Историјски институт ; Центар за напредне средњовековне студије – Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, 2021, 330 стр.

Главни ослонац средњовековних владара био је елитни друштвени слој чија је основна дужност било ратовање. Уједно, тај сталеж усмеравао је и ограничавао њихове поступке. Отуда проучавање његовог деловања представља важан део медијевистичких студија. Монографија Срђана Рудића, научног саветника Историјског института у Београду, настала на основу његове докторске дисертације, чини важан корак ка бољем упознавању властеле боснаске средњовековне државе у позном периоду њеног постојања.

Аутор се у *Уводу* (стр. 11–24) најпре осврнуо на изворе за тему којој је посветио своје истраживање. Констатовао је да дипломатичка грађа босанских владара и обласних господара чини основу за израду генеалогичке властеоских породица. Навео је да поред ћирилских аката велики значај имају и документи похрањени у мађарским архивима, Венецији и Ватикану. Такође, не смеју се занемарити ни османски дефтери. Од осталих извора Рудић издваја натписе на надгробним споменицима, те дела дубровачких хроничара и аналита. Када је реч о литератури назначио је да још увек нема синтезе о босанској властели. Услед тога морао се у свом раду ослонити на дела општег карактера и радове о појединим породицима или властели са одређеног подручја. Појаснио је да је за предмет свог проучавања одабрао пре свега породице чији се чланови јављају као сведоци на повељама босанских краљева и обласних господара. Примарна намера његове монографије је, што је и нагласио, израда генеалогичке и давање основних просопографских података о изабраним породицама. Ван ауторовог посматрања остале су најмоћније породице – Котроманићи, Хрватинићи, Косаче и Павловићи. Као тешкоћу у раду напоменуо је, поред недостатка извора, чињеницу да у Босни углавном нису била устаљена презимена, већ су махом потицала од очева, због чега је некад било тешко установити родослове појединих породица.

Основни текст монографије отпочиње поглављем *Промене у структури босанске властеле у XV веку* (стр. 25–46) у коме Рудић скицира основне одлике властеоског слоја у времену од смрти краља Твртка I 1391. па до пада босанске државе под власт Османлија 1463. године. Најпре

појашњава да је након прве две деценије назначеног периода дошло до раслојавања горњег слоја босанске властеле издвајањем мањег броја породица које су загосподариле пространим територијама, ојачавши знатно свој положај у односу на владара. До краја прве деценије XV века у ранг обласних господара уздизгли су се Хрвоје Вукчић, Сандаљ Хранић и Павле Раденовић. Аутор је укратко изложио њихово порекло и успон, истакавши да је он био праћен међусобним сукобима око превласти и територија. Образложио је да су они у својој области имали владарске прерогативе, те да је сада властела била дужна да обавља за њих „верну службу“. Важна је напомена аутора да то ипак није довело до отцепљивања њихових територија од босанске државе. Рудић запажа да су се обласни господари у почетку ослањали првенствено на потпору својих ближих и даљих рођака, односно свог братства или племена. Сачуване повеље Косача и Павловића, према аутору, указују да се временом смањивао значај њихових сродника, те да на значају добија остала властела. Рођаци су, додаје, имали важну улогу у окружењу нешто ниже властеле. Примио је и да су обласни господари ангажовали домаће пословне људе за обављање трговачких, финансијских и дипломатских послова који захваљујући томе улазе у ред властеле. Најзад, скреће пажњу да је у разматраном периоду један број влашких старешина стекао властеоски статус.

Срж књиге чине наредна четири поглавља обликована у складу са принципима просопографских студија. Властеоске породице разврстане су најпре сходно свом господару, а онда су у оквиру сваког одељка поређане азбучним редом. Због целовитости излагања аутор је у обзир узео и податке за време пре смрти првог босанског краља. Прво од ових поглавља *Краљева властела* (стр. 47–144) уједно је и најобимније. Кроз њега је представио преко 50 властеоских родова. Сваки од њих добио је, што важи и за остала поглавља, простор у складу са значајем и бројем очуваних података. За оне најзначајније аутор је израдио и родослове. У ред истакнуте краљеве властеле, сходно ауторовом излагању, могу се увести Влатковићи из Хума, Дињичићи, Златоносовићи, Клешићи, Милатовићи, Милохнићи, Николићи (потомци хумског кнеза Мирослава), Остојићи, Радојевићи-Мирковићи, Санковићи, Семковићи, Станчићи и Шантићи. Улога и развојних пут свих њих имао је своје особености. Тако се потомци Влатковића из Хума могу пратити све до четврте деценије XVI века, док су на пример Златоносовићи нестали 1430. као жртве унутрашњих сукоба у Босни. Твртко Дињичић је пак страдао 1463. приликом османског освајања Босне. Услед недостатка изворних података углавном је тешко реконструисати поседе већине родова.

Следи одељак *Властела Косача* (стр. 145–166) који је знатно мањег обима. У њему је обрађено 12 породица од којих су Вуковићи, Драгишићи, Обрадовић-Остојићи и Степковићи спадали у „куће“ Косача. Већина информација о властели Косача тиче се односа њихових господара са Дубровником. Такође, мало се зна и о поседима ових припадника елитног слоја.

Најкраћи је одељак *Властела Хрватинића* (стр. 167–173) у коме је Рудић анализирао податке о 16 властеоских породица. За неколико њих познат је само по један представник. Највише се зна о Мишљеновићима чији се представници срећу готово читав један век у изворима. Пошто је на повељама Хрватинића ближе означаavano одакле потичу сведоци, лакше је претпоставити где су се налазили њихови поседи. *Властела Павловића* (стр. 175–220) је последње од четири просопографска поглавља. Брижљивим испитивањем грађе аутор је у документима идентификовао 32 породице потчињене Павловићима. Запажа се да се више породица из ове групе може пратити кроз неколико генерација, што није случај са властелом која је била у служби других обласних господара. Речено важи за Богданчиће, Боровиниће, Владимириће, Дукоевиће, Кобиљачиће, Обрадовиће, Паштровиће и Тезаловиће. Ближе се могу одредити поседи породица које су живеле у суседству Дубровника. Особен случај међу властелом Павловића су Паштровићи који су потицали из околине Будве.

Завршна целина *Босанска властела после 1463. године* (стр. 221–241) прати судбину припадника елитног слоја након пропасти средњовековне босанске државе. Са правом Рудић наглашава да средњовековна Босна није нестала 1463. године већ тек са освајањем територије Косача, готово две деценије касније. Наводи и да су Османлије 1465. за краће време „обновиле“ Боснаско краљевство. Анализом изворних података аутор је дошао до закључка да је пропаст државе праћена нестанком великог броја припадника крупне властеле. Део елитног слоја спас је пронашао на обали Јадрана, пре свега на територији Дубровачке републике. Неки су, попут Владислава Косаче и Иваниша Влатковића, ступили у службу угарског краља. На основу османских дефтера аутор констатује да је углавном ситна властела ступила у службу Турака, добивши тимаре. Срећу се међу њима и исламизовани припадници домаћег племства.

Након последњег поглавља следи резиме на енглеском језику (стр. 243–248), списак родословних таблица (стр. 249), преглед коришћених извора и литературе (стр. 251–281) и регистри (стр. 283–330).

Монографија Срђана Рудића знатно проширује круг сазнања о властели средњовековне босанске државе. Тежак задатак правилног

везивања великог броја података за одређене личности и породице аутор је обавио са успехом. Разрешао је на тај начин одређен број дилема који је постојао у досадашњој историографији. Показао је систематичност у излагању, што ће такође олакшати даља проучавања босанског елитног слоја у средњем веку. Правце у којима би она могла ићи чини се да је добро презентовао у уводном поглављу књиге. Остаје нам стога да се надамо да ће исти аутор наставити своја истраживања на темељима које је успешно положио. Додајмо на крају да је за ову књигу аутор добио награду „Владимир Ђоровић“ за 2021. годину.

Милош ИВАНОВИЋ

Гласови и слике. Облици комуникације на средњовековном Балкану (IV–XVI век), ур. Станоје Бојанин, Љубомир Милановић, Милош Цветковић, Београд: Византолошки институт Српске академије наука и уметности, 2020, 575 стр.

Пред научном јавношћу 2020. године нашао се зборник радова под насловом *Гласови и слике. Облици комуникације на средњовековном Балкану (IV–XVI век) / Voices and Images. Modes of Communication in the Medieval Balkans (4th to 16th Centuries)*. У питању је тројезична публикација – прилози су писани на српском, бугарском или енглеском језику, са сажецима на другом језику (енглеском или српском). Зборник је настао као резултат сарадње остварене на међународном пројекту Српске академије наука и уметности и Бугарске академије наука под називом „Гласови и слике средњовековног Балкана (IV–XVI век)“, у трогодишњем трајању (2017–2019). Међу ауторима прилога значајан део заузимају сарадници Византолошког института САНУ и Института за балканистику са Центром за тракологију БАН којима је у оквиру пројекта омогућено истраживање у научним установама, архивама и библиотекама у Београду и Софији. Поред тога, и истраживачима из Балканолошког института САНУ, Музиколошког института САНУ, и Филозофског факултета Универзитета у Београду, затим из Института за књижевност БАН, Института за историјска истраживања БАН, и Софијског Универзитета „Св. Климент Охридски“, те са Државног универзитета Ајове из САД, пружила се прилика да размене драгоцену искуства са колегама на овом

пројекту, и да своје студије објаве у овом зборнику. Деветнаест прилога (допринос укупно двадесет аутора) распоређено је у три велике целине од којих прва насловљена као *Историја: ризница гласова прошлости / History: A Treasury of Bygone Voices* садржи десет радова, друга под насловом *Слике, представе и друштво / Images, Representations and Society* четири рада, а последња са насловом *Рукописна књига и њени гласови / The Manuscript and its Voices* пет радова. Ова публикација је, поред двојезичног предговора (српски и енглески), снабдевена и списком аутора – имеником смештеним на крају књиге, а бројне црно-беле и илустрације у боји концентрисане су у прилозима другог и трећег одељка.

Први прилог, студија бугарске историчарке Герцикове (Златомира Герджикова), *Паладиј от Рацијарија – арианският глас от Балканите*, посвећен је судбини епископа Рацијарије у провинцији Dacia ripensis кога је, након година полемике са Амброзијем Миланским, Аквилејски сабор из 381. заједно са сингидунским епископом Секундијаном осудио као јеретика аријанца. На основу сачуваних фрагмената Паладијевих списа и протокола са самог сабора, ауторка нам доноси и његово сведочанство, и пригодно наслову читавог зборника (*Гласови и слике*) и наслову првог одељка (*Историја: ризница гласова прошлости*), враћа глас једној личности коју су савременици настојали да ућуткају. У раду „*Отговорите на папа Николай I на запитванията на българите*“: оце за тяхната същност и разпространение бугарска истраживачица Симеонова (Лиљана Симеонова) испитује околности настанка писма папе Николе I тек покрштеном бугарском кнезу Борису-Михаилу у форми (кнежевих) питања и (папиних) одговора, осврће се на садржај писма (у коме се посебно истиче проблематика брачног законодавства), и каснију судбину овог извора који је доживео да у доба Контрареформације поново завреди пажњу, с обзиром на то да садржи постулате учења о папској супремацији и универзализму. Милош Цветковић у студији *Виши и нижи органи власти у тематском систему: примери нарушавања хијерархијског поретка* настоји да одгонетне како су изгледали односи и комуникација између нижих (турмарси, друнгарији, клисурарси, архонти, дуге, итд.) и њима надређених виших функционера (стратези) унутар тематског система. Будући да извори ове односе помињу тек спорадично, управо у случајевима када је хијерархијска линија команде бивала нарушена, аутор је побројао и анализирао забележене ситуације када су нижи дужносници учествовали у побунама против централне и/или тематске власти (од краја 7. века до средине 11. века) не би ли осветлио ово питање. Коауторски прилог Бојане Крсмановић и Дарка Тодоровића *Тоῦτό μοι τέλεσον* – “Take

care of this for me” Official and Private Communication in the Letters of Theophylact of Ohrid на два нивоа анализира кореспонденцију охридског архиепископа Теофилакта. На ширем, политичком плану, аутори читаоцу омогућавају сагледавање друштвеног феномена приватног удруживања појединаца и породица у време царевања Дукâ и Комнинâ који се читава у Теофилактовим молбама његовим адресатима за интервенцију у његово име пред централном влашћу. Истовремено на ужем, приватном плану, аутори показују како Теофилактов језик и стил варирају у зависности од тога колико је близак са адресатом писма, у тој мери да постаје јасно да су архиепископове жалопојке из формалнијих писама често морале бити само вешто изведена претеривања кроз стилске фигуре које пак у интимнијим писмима узимају форму пријатељског исмевања. У раду *Киклоп у човеку: Одјеци и сазвучја у тумачењу хомерске слике* Јована Шијаковић тумачи сложену алегорезу митске епизоде о Полифему из *Коментара уз Одисеју* архиепископа Евстатија Солунског (12. век) која се састоји у изједначавању чудовишног киклопа са зверским тимосом (θυμός) у сваком човеку који представља његове нагоне, и изједначавању Одисејевог ослепљивања киклопа са обуздавањем насилничких порива у човеку. Ауторкина детаљна анализа показује да оваква Евстатијева хришћанска интерпретација мита подоста дугује његовим платоничарским и стоичким претходницима. Бојана Павловић у прилогу „*Жив и приповедајући глас*“ Ромејске историје *Нићифора Григоре* предочава Григорино схватање историје и задатака историчара које је он сам изнео у два увода свог историографског списка, те указује како је Григора, који је био учењак, али и активни учесник у политичким догађајима, применио исказане постулате у свом делу, због чега ауторка закључује да Григорино дело има обавештајни, дидактички и полемички тон. У студији *История и развитие на българо-сръбските отношения, отразени в някои дубровнички писмени извори (средата на XIII – средата на XIV в.)* Елена Костова, анализирајући три документа из средине 13. века и два документа из средине 14. века који се сви тичу Дубровачке републике, исцртава обресе односа немањихке Србије и Другог бугарског царства у овом периоду на политичком и економском плану кроз одраз који ти међусобни односи остављају на однос Србије и на однос Бугарске са трећим чиниоцем, Дубровником. Тамара Илић се у прилогу *Завештања из архива Манастира Светог Јована Продома на Меникејској гори, код Сера (од краја XIII до средине XIV века)* фокусира на један мањи број докумената који чине тестаменти и други завештајни акти из архиве меникејског манастира Св. Јована Претече како би показала њихову особеност (у форми и правним институтима, али и у садржини, тј.

порукама које завештаоци остављају потоњим генерацијама) у односу на сродне исправе из других манастирских архива. У раду *Православно-балканската коалиција в началото на XIV в.* аутор Владислав Иванов настоји да на основу невеликог броја изворних вести осветли добре односе и савезништво између Србије под краљем Милутином, Бугарске под Теодором Светославом и Византије под Андроником II Палеологом у периоду између 1307. и 1320. када су се ове православне државе суочавале са претњама католичког Запада (папство, Угарска, Шарл де Валоа, каталански најамници) и муслиманских Турака. Георги Димов у студији *Балкански наемници на Апенините през Късното средновековие* сажето приказује историју, порекло и културу тзв. *страдаиота* (stradioti, estradiots), најамничких трупа састављених претежно од Грка и Албанаца, али и балканских Словена, који су најпре ступали у млетачку службу током рата Серенисима са Османлијама (1463–1479), а затим узимали учешћа и у сукобима у Италији крајем 15. и почетком 16. века, да би их потом ангажовали и Хабзбурговци, као и владари Енглеске и Русије током 16. и 17. века.

Други одељак зборника почиње студијом Јелене Богдановић под насловом *On the Transposition of Tetrapyla into the Structural and Symbolic Cores of the Byzantine Churches* у којој се анализира како су *тетрапили* (монументалне римске урбане структуре подизане на раскрсницама значајних улица, а у вези са царским тријумфом) реадптирани у дизајн позноантичких и рановизантијских цркава због јасне симболичке поруке коју су носили (победа над смрћу кроз мучеништво), али и због тога што су у архитектонском смислу омогућавали експериментисање са дизајном монументалних црквених купола. Прилог *Слика патрона у олтару Марковог манастира* Марке Томић бави се једном досад занемариваном представом Св. Димитрија у задужбини Мрњавчевића која краси зид над колонетом бифоре олтарске апсиде, где је свети ратник представљен као мученик (али у племићкој одећи, не војничкој опреми). По тумачењу ауторке ова фреска идејно комуницира са представама *Причеића апостола* које је окружују, пошто жртвена симболика светитељеве мученичке смрти ову фреску повезује са литургијско-евхаристијским програмом олтарског простора, што јој је давало сотириолошки карактер. У раду *Semper rogare deum pro anima. Молитве живих за спас душа умрлих* Валентина Живковић анализира тестаментарне легате, епиграфе на надгробним плочама, натписе на црквама и молитве урезане на реликвијарима или испод фрески у Котору од 13. до почетка 16. века. Размотривши утицај католичког учења о Чистицишту, ауторка закључује да је кроз молитве и литургијску комеморацију за душе покојника остваривана својеврсна

комуникација живих и мртвих као одраз схватања да су живи и мртви сачињавали јединствену целину – хришћанску заједницу (*communio sanctorum*). Љубомир Милановић у прилогу *Визуелна комуникација кроз средњовековне представе преноса моштију* (*translatio*), на примерима из Византије, латинског Запада и Србије у периоду од касне антике до краја 14. века, анализира уметничке конвенције за приказ преноса моштију светих, њихову сценографију, и симболичку потку која долази из римских царских церемонија тријумфа и *adventus*-а, те сагледава религијски значај за локалну заједницу самог обреда преноса моштију, али и политичке импликације овог чина.

У првом од пет прилога последње целине зборника, *Братковият миней и неговото място между староизводните служебни миней* Искре Христове-Шомове, детаљно се анализира Братков минеј, српкословенски рукопис који се састоји од два текста служабних минеја из друге четвртине 13. столећа и два текста празничних минеја из 14. столећа (око 1330). На основу одређених специфичности у садржају Братковог минеја у односу на остале познате минеје старије рецензије ауторка закључује да су састављачи (за које претпоставља да су деловали у Манастиру Светих апостола на Лиму или у Хиландару) користили више предложака, које су понекад и комбиновали, а од којих су неки били јужно-, неки источнословенски, те најзад и грчки. Лора Тасева у раду *Да предадеш непредаваемото: игрословия и алитерации във византијски календарни стихове и в техните български и сръбски преводи* пореди византијски изворник – календарске стихове Христофора Митиленског – са његовим бугарским и српским преводима у рукописима *Стиховног пролога*, чиме показује да преводиоци често нису успевали да пренесу бројне стилске фигуре са етимолошким играма речи и алитерацијама византијског песника, али и да су бар у једном случају оригиналне алитерације које у грчком изворнику не постоје допринос преводаца. У прилогу *Св. императрица Теофана в сръбската средновековна книжнина* бугарске истраживачице Петрове-Таневе (Мая Петрова Танева) фокус је стављен на српске хагиографске и химнографске саставе (житије, служба, параклис) посвећене византијској царици-светици Теофано (супруга Лава Мудрог) чије су мошти пренете из Бугарске у Србију за време Стефана Лазаревића. Анализирајући ове списе, ауторка је показала да су се они значајно разликовали од бугарских текстова исте намене, те да су постојали међусобни утицаји између њих и састава који су коришћени у прослављању Св. Параскеве-Петке чије су мошти истовремено пренете у Србију. Весна Сара Пено у студији *Јединствени црквени пој – „српска“ молитвена песма у контексту балканске појачке традиције*

даје релативно сажет предглед развоја црквеног појања у Српској цркви од њеног утемељења до 20. века, осврће се на изворне текстове црквене музике, њихове састављаче-композиторе и преписиваче, појце и учитеље појања, те истиче чињеницу да иако се српско црквено појање током ових векова развијало на властитом језику (као и код других православних балканских народа) оно је остало део јединствене византијске псалмодијске традиције. У прилогу *Чин исповести у јужнословенским рукописним књигама од почетка XIII до почетка XVI века* Станоје Бојанин је анализирао нешто више од 50 необјављених јужнословенских ћириличних рукописа из периода од 13. до 16. столећа који садрже текст чина исповести и на основу садржаја и структуре ових састава установио је њихову класификацију у два основна типа – оних који припадају типу Синајског евхологија и типу Епитимијног номоканона Псеудо-Јована Посника, који су пак током времена почели да врше међусобни утицај што се читава у бројним компилацијама и различитим редакцијама текста.

На крају приказа садржаја ове вредне научне публикације ваљало би обратити пажњу и на нека техничка питања, као и дати обресе критичког осврта (премда би научна критика овако богате публикације захтевала још доста редова). Са уређивачко-техничке стране могла би се најпре изнети замерка у вези са сажецима радова. Будући да је овај зборник намењен српској научној и стручној јавности, а садржи значајан број студија на бугарском језику (осам прилога), несумњиво би и у данашњој ери у којој је доступан велики број дигиталних алата за превођење, сврсисходније било имати нешто дуже, тј. опширније сажетке свих студија од оних који су се у зборнику нашли, кратких и типичних за чланке у научним часописима. А с обзиром на то да ће се овај зборник свакако наћи и пред бугарском научном јавношћу, речено важи и за студије на српском језику. Треба додати и да је редослед прилога у зборнику, бар у првој целини са десет радова, јасно хронолошки, и стога донекле чуди положај друге по реду студије Лилијане Симеонове о *Одговорима папе Николе I*, чија је тема у вези са 9. веком, испред студије Милоша Цветковића посвећене односу нижих и виших функционера тематског система на примерима од краја 7. до средине 11. века, као и положај шесте по реду студије Бојане Павловић посвећене историографском делу Нићифора Григоре испред три студије које обрађују теме из периода од средине 13. до средине 14. столећа. Што се садржајно-тематских питања тиче, оно што читаоцу одмах пада у очи јесте диспропорционалност *гласова* и *слика* у корист *гласова*. Визуалној комуникацији (кроз сликарство, примењену уметност и архитектуру) у балканским културама средњег века у зборнику је посвећена најкраћа од три целине – други одељак са свега четири студије. Читав зборник, стога,

фаворизује изворне податке који су до нас дошли путем писане речи, и које аутори прилога користе за интерпретацију различитих историографских питања и тема из области друштвене и културне историје, као и књижевне, филозофске и правне, те најзад политичке (догађајне) историје. Таквим запажањем не желимо да умањимо значај и допринос студија аутора који на основу писаних извора са различитих становишта и методолошких приступа обрађују бројна занимљива и, неретко, досад недовољно истражена питања; опсег њихових студија је заиста широк – као што смо већ видели – и хронолошки, а свакако и тематски и методолошки. Уз извесну прозаичност, можемо рећи да кроз ове студије до нас *допиру гласови* и владара, и војних функционера, и војника изван своје домовине, и црквених достојанственика, и историчара, и хагиографа, и преводилаца, и црквених песника, и црквених појаца. Ни таквим побројавањем није исцрпљен широк дијапазон историографских вести које нам овај зборник доноси, с обзиром на то да *гласови* свих наведених *одјекују* попут *еха*, па тако можемо извести и имплицитне закључке како су деловање и дела ових историјских личности видели њихови савременици (чак и када ти савременици *ћуте*). Стога, упркос чињеници да је визуална комуникација у култури средњовековног Балкана у садржају зборника *Гласови и слике* релативно занемарена – иако та област без икакве сумње нуди широко поље истраживања научним делатницима – није претерано рећи да се издавањем овог зборника пред домаћом (али и страном) научном јавношћу нашла публикација капиталног карактера, која ће сигурно у неким пољима истраживања усмерити проучаваоце ка новим и посве занимљивим историографским темама и проблемима. Најзад, можда ће пак управо одсуство, одн. мали број радова – али садржајних и са наговештајима потенцијалних тема истраживања – посвећених визуалној комуникацији представљати подстицај за нове истраживаче на овом пољу.

Бењамин ХЕКИЋ

Свет средњовековних утврђења, градова и манастира. Омаж Марку Поповићу, ур. Вујадин Иванишевић, Весна Бикић, Иван Бугарски, Београд: Археолошки институт; Омладинско позориште Дадов, 2020, 359 стр.

Свесни чињенице да српска археологија, сем у ретким изузецима, није својим заслужним прегаоцима указала почаст за живота, сарданици Археолошког института – Вујадин Иванишевић, Весна Бикић и Иван Бугарски – покушали су ову неправду да исправе издањем једног зборника радова у част Марка Поповића. Међутим, и у овом случају судбина је била бржа, Марко Поповић није дочекао излазак зборника из штампе, али је знао за његову припрему, што је приређивачима свакако сатисфакција.

У уводном делом управо је исказана ова намера уредника, али стицајем околности, публикација је од првобитне замисли постала *Омажу Марку Поповићу*. Уредници, уједно и његови најближи сарадници, су у кратким цртама, емотивно и са пијететом, након кратке биографија, у лично интонираном тону осликали његово дело и научно усмерење (стр. 10–17).

Следи *Библиографија Марка Поповића* (стр. 18–33), подељена у три целине – монографске публикације, прилози у зборницима, серијским и осталим публикацијама и остало – унутар којих су библиографске јединице, њих 285 поређане хронолошки (1966–2020), од чега 23 монографије.

Зборник радова садржи 19 научних радова, од 21 аутора из Италије, Мађарске, Словеније и Србије. Сакупљени текстови су на српском (писани латиницом и ћирилицом) и енглеском језику. Радове писане на српском, прате резимеи на енглеском језику, а они писани на енглеском имају резиме на српском и матерњем језику аутора. У техничком смислу Зборник је богато опремљен, штампан у пуном колору на кунстдруку и у скраћеном А4 формату, погодном за графичке прилоге. Дизајн потписује Данијела Парацки.

Велики део опуса Марка Поповића обухвата проучавање фортификација и урбаних насеобина у српским земљама средњег века. Првих неколико радова посвећени су управо овој проблематици, а започиње их угледни Sauro Gelichi: *Jumping on the dunes: Venice and the Myth of Origin* (стр. 35–45). У раду је аутор изнео анализу досадашње истраживачке стратегије венецијанске археологије, са посебним освртом на резултате

истраживања геосондама, која пружају ваљана хронолошка упоришта, али не и узроке и токове појединих процеса.

Следи рад Момчила Спремића *Град Купиник* (стр. 47–57), о историји града од првог помена 1388. године, све до његовог коначног страдања 1521. године.

На основу нових сазнања из познатих извора, а пре свега Трговачке књиге браће Капужић (1426–1433), Десанка Ковачевић-Којић, *Српско злато у Венецији 1429–1439*. (стр. 59–67) прати извоз гламског сребра и чистог злата из Србије у Венецију, у времену од 1429. до првог пада Деспотовине 1439. године.

Из прилога Срђана Катића, *Исламски верски објекти у Смедеревској тврђави у првим годинама османске власти* (стр. 69–79), сазнајемо урбану структуру Смедерева у време најраније османске власти, али и број и позиције црквених објеката, чиме је рад умногоме превазишао свој наслов.

Рад Мирославе Мирковић, *Просторно разграничење: војска и град у Сингидунуму и Виминацијуму* (стр. 81–95), на линији је научног интересовања Марка Поповића и тиче се строгог просторног разграничења војске и града у Сингидунуму и Виминацијуму.

Ивана Поповић и Бојан Поповић у прилогу *Late Roman Structural Element Construction in Medieval Sacred Structures in the Area of Sirmium Imperial Palace* (стр. 97–115) приказују резултате археолошких истраживања северног дела палатинског комплекса у Сирмијуму. Реч је пре свега о два објекта сакралног карактера. Први је једнобродна црква са тространом апсидом и масивним контрафорима из 12–13. столећа. У непосредној близини је и капела изведена у готичком стилу.

Друга група радова са чисто археолошком проблематиком тиче се датирања појединих налаза материјалне културе раног средњег века. Вујадин Иванишевић у свом раду *New Finds of "Slavic" Bow Fibulae Class I C from Northern Illyricum* (стр. 117–141) разматра три словенске фибуле из групе I C, карактеристичне по телу у облику „лире“, а које су налажене на ширем простору источне Европе, и уједно предлаже нову типологију, те даје ново тумачење њеног развоја и порекла.

Идући трагом Марка Поповића, који је објавио резултате археолошких ископавања рановизантијског Виминакиона на локалитету Светиња, Иван Бугарски је реинтерпретирао један коњанички гроб са необјављене некрополе Пећине радом *Гроб коња из Виминацијума и копља облика трске* (стр. 143–155). Гроб је протумачен као позни одраз германа у Виминацијуму на крају 6. и у раном 7. столећу.

Тимотеј Книфић је у свом прилогу *Iron Fittings of Early Medieval Knife Sheaths: Evidence from Slovenia* (стр. 157–177) разматрао 19 налаза гвоздених окова из Словеније који су причвршћивали врх каније. Према начину израде издвојене су три варијанте које временски припадају 2. и 3. фази каролиншког утицаја на словенска подручја, тј. времену 820–840/50, односно – 840/50–910. године, те једна група нешто познијих окова.

Један од великих тематских кругова у научном раду Марка Поповића чине истраживања сакралних комплекса – манастирске целине и појединачна црквена здања. Ова група радова започиње студијом Смиље Марјановић-Душанић *Замишљени и стварни простори српског средњег века: скица за истраживање ритуала* (179–197). Смиља Марјановић Душанић се овде позабавила обликовањем нашег доживљаја простора и времена, пре свега као културних категорија.

Миклош Такач је у раду *Византијски и италовизантијски утицаји на црквену архитектуру Угарске краљевине у 11. и 12. веку* (199–222) дао кратак преглед византијских и италовизантијских елемената у сакралној архитектури Угарске краљевине 11. и 12. столећа. Уз малобројне храмове православних манастира, већина цркава поменутих узора углавном је грађена за потребе Католичке цркве.

Бранислав Тодић у прилогу *Цркве Светог Јована у Студеници и Светог Николе у Вићу* (223–236) даје компаративну анализу две цркве. Кључну улогу у одређивању хронологије изградње две цркве имају прозори завршени трочланим преломљеним луковима, који се код нас први пут појављују у Дечанима (1327–1334). Фреске указују на време сликања између 1330. и 1350. године, а титула *крал* исписана на луку над улазом цркве Св. Николе, повезује се са краљем Стефаном Душаном (1331–1346), који би био и ктитор ове цркве. Закључено је да су обе цркве зидане у исто време, од стране истих мајстора зидара и истих каменорезаца.

Радом *Пећине у сакралном простору манастира Градац* (237–249) Светлана Пејић пружа осврт на занимљив и редак градачки феномен двају пећина у склопу изграђеног култног простора. У иницијалној замисли сакралног простора манастира улазиле су обе пећине, да би након прекида градње пећина подно Петровог крша остала изван обзића и претворена у гробни параклис – у коме се не врши литургија, већ обреди за умрле, заупокојене службе и панихиде. Ауторка даље сматра, да ако се прихвати да је параклис Светог Николе служио као богомоља мајсторима католичког култа, а пећина била крипта, онда би се добило двоетажно здање, каква су постојала у манастиру Ратац, на острвцету Стари Улцињ и у Свачу, сва у границама територије којима је тада управљала краљица Јелена.

Од бројних храмова подигнутих током средњовековне епохе у данашњој Северној Македонији, Смиљка Габелић је обрадила јужни портал цркве Арханђела Михаила манастира Леснова код Злетова у раду *Рељефни украс јужног портала Леснова. Прилог византијској архитектонској пластици 14. века (251–272)*.

Закључено је да јужни портал Леснова треба прикључити корпусу разноврсне камене пластике палеолошке епохе као вредно дело неког грчког мајстора.

Бранислав Цветковић је у раду *Pectoral Cross from the Tersatto Reliquary in Prism of Chronology: The Branković Dynasty, Relics of Neomartyrs, and Despot Vuk (273–285)* приказао реликвијар из фрањевачког самостана на Трсату, начињен од већег броја посебно окованих носача моштију, једним напрсним крстом, енколпионом и панагијом, а повезаних мрежом грана од позлаћеног сребра. На основу језичких и палеографских особина натписа успостављена је хронологија саставних делова реликвијара, који је некада био у поседу владарске породице Бранковића. Поједине мошти новомученика осветљавају нов поглед на њихову улогу у оквиру политичке теорије последњих српских деспота.

Последња група радова није проблемски повезана и њу отвара Поповићева дугогодишња сарадница Весна Бикић радом *Керамичке целине и друштвени контексти у раном средњем веку – осврт на примере из српске археологије (287–307)*, где одговара на важна питања технологије, стила, дистрибуције, односно друштвених аспеката производње и употребе грнчарије, према керамичким целинама. Ова питања разматрана су приликом понуђене рекапитулације материјала раног средњег века са налазишта из области Раса.

Рад Милице Радишић, *Археолошки показатељи веза између словенских културасрпског Подунавља и Велике Моравске (309–327)*, представља сажет преглед археолошких налаза великоморавског порекла или стила из данашње Србије и важан корак ка бољем разумевању контаката између Велике Моравске и српског Подунавља.

На крају Зборника су и два рада из области помоћних археолошких наука Радом из области антропологије Наташа Миладиновић-Радмиловић, *Појава анкилозирајућег спондилитиса, његова етиологија и могућност лечења у средњем веку* (стр. 329–345), даје важан прилог за изучавање историје болести и медицине на самом крају средњовековне епохе и почетком османског доба.

Зборник затвара рад из археозоолошке области Немање Марковића и Јелене Булатовић, *Археозоолошке одлике средњовековног привређивања на примерима Тврђаве Рас, манастира Студенице и Рудника* (стр. 347–359).

Рад доноси резултате компаративне анализе три репрезентативна споменичка комплекса и представља значајан допринос познавању начина привређивања становника средњовековних српских земаља у области сточарства, али се знатно употпуњују и сазнања на тему исхране.

Може се закључити да је Споменица врло успешан зборник радова, ефектног назива, добро конципираног садржаја, квалитена штампе и дизајна, и што је најважније са квалитетним радовима. На крају остаје нада да ће заслужни појединци из српске науке за живота чешће добијати Споменицу, као знак поштовања од стране колега и признање за научне резултате и прегалаштво.

Дејан БУЛИЋ

Antal Molnár,
*Confessionalization on the Frontier. The Balkan Catholics
between Roman Reform and Ottoman Reality,*
Roma: Viella, 2019, 266 p.

Антал Молнар припада кругу мађарских историчара средње генерације који се, у протеклих двадесет година, профилисао као стручњак за црквену историју, посебно у области проучавања католичких заједница Балкана и Угарске и њиховог односа са Римском куријом у контексту мисионарских акција организованих током 16–17. века. Бивши је директор Мађарске академије у Риму (2011–2016), а тренутно је директор Института за историју у Хуманистичком центру истраживачких наука при Мађарској академији наука и ванредни професор на Катедри за рану модерну историју на Универзитету Етвеш Лоранд (Eötvös Loránd) у Будимпешти.

Књигу коју представљамо објављује водећа италијанска издавачка кућа у области хуманистике – Виела (Viella) из Рима, унутар серије *Interadria – Culture dell' Adriatico*. Књига представља сублимацију резултата вишегодишњих истраживања аутора и јасно приказује констатно прегалаштво у проширивању истраживачких тема и презентовању резултата из културне историје католичких заједница на Балкану и османској Угарској у периоду друге половине 16. и током 17. века. Рукопис није настао као резултат засебног рада на монографији већ представља одабране текстове аутора обједињене под идејним насловом књиге. Осам, од укупно девет текстова, објављено је у периоду 2007–2014. године на

енглеском, италијанском, немачком или мађарском језику, с тим да су за потребе ове монографије ревидирани и допуњени у складу с новим истраживањима аутора, у ситуацијама где је то било потребно. С обзиром да аутор долази с мађарског говорног подручја одабир енглеског језика у презентовању истраживачких тема омогућава далеко већу видљивост у ширим научним круговима.

Концепт конфесионализације у основи означава историографски метод у интерпретацији раномодерне историје Европе и подразумева укључивање политичког и друштвеног контекста у проучавању верских заједница и друштава. Настао је у оквирима немачке историографије крајем 70-их година 20. века у склопу истраживања питања из историје римокатоличке реформе и противреформације током друге половине 16. и првих деценија 17. века. Конфесионализација је омогућила чвршћу интерграцију раномодерних држава и њихових друштвених система али уједно била и узрочник сукобљавања са верским и политичким групама које су се противиле „друштвеном дисциплиновању“ како су то формулисали Рајхард и Шилинг, аутори који су сковали термин „конфесионализација“. Разлике у доктрини и верској пракси нису биле од значаја већ су далеко битније сличности у развоју између конфесионалних цркава – католичка, калвинистичка (реформисана) и лутеранска конфесија које се паралелно развијају доводећи до крајњег резултата – непосредне сарадње између државе и цркве усмерена ка „дисциплиновању“ најширих слојева становништва. Значајно полазиште у том процесу представљао је Тридентски сабор и реформе које су почеле да се спроводе у католичким срединама, у великој мери утемељене на рационалности језуитског реда. Мада је концепцијски приступ модела конфесионализације довео до критике која сматра да се метод не може једнако применити на сваку европску државу, основне идеје, процеси и последице које су простекле из методологије приступа представљају једно од основних полазишта у идејном настанку *Конфесионализације у пограничном подручју* Антала Молнара. Аутор поставља питање на који начин се такав концепт може применити на католичке заједнице Османског царства, на Балканском полуострву, и да ли се помоћу њега може превазићи искључивост и разлике у националном приступу балканских историографских заједница.

Основне методолошки принципи изложени су у уводном поглављу (*Introduction*, pp. 7–15), уз важно полазиште да је османска држава приступала верским заједницама и институцијама искључиво из прагматичних потреба не дајући предност посебној конфесији. Балкански католицизам карактеришу међуконфесионалне везе, недостатци у индоктринацији, проблем црквене дисциплине и недефинисане судске ингеренције –

специфичности које Молнар дефинише као периферне карактеристике посматране у односу на процесе европске конфесионализације. Географски истраживачки простор, одређен као Балканско полуострво, обухвата словенско-албански свет и османску Угарску (аутор је сагледава као засебан део османског Балкана), изузев грчких области и словенске Охридске архиепископије.

Поглавље *Bosnian Franciscans between Roman Centralization and Balkan Confessionalization* (pp. 17–29) указује на улогу фрањевачког реда као једине институције у Босни која је постојала, без прекида, још од краја 13. века. Преживевши османско освајање она је, према речима аутора, била мост између средњег века и данашњег времена, повезујући тако Босну са западном културом. Босанска фрањевачка провинција је током османског периода представљала најзначајнију католичку институцију на Балкану, и под њеним руководством основано је неколико манастира у Угарској, Далмацији, Дубровнику у јужној Италији док су њени мисионари стизали и до Влашке и Бугарске. Велики отпор локалних институција реформама Рима представљао је карактеристику засновану на средњовековним традицијама и специфичним околностима османске верске политике што је, у крајњем домету, довело до посебног, фрањевачког модела конфесионализације. Иако је римска курија настојала да на тридентским начелима реформише епископалну организацију, босански фрањевци су задржали право номинација по парохијама ограничавајући тако утицај бискупа Босне који је задржао само право потврде. Модел је био суштински другачији од модела који је прокламован тридентским реформама и често је стајао у супротности с начелима који се држала римска курија у политици руковођења и организацији католичке цркве на Балкану што је повремено доводило до озбиљних сукоба и размимоилажења унутар различитих средишта моћи у институционалној структури католичке цркве у Османском царству.

Наредна целина, *The Holy Office and the Balkan Missions before the Foundation of the Congregation of Propaganda Fide* (1622) (pp. 31–46), доноси приказ слабије проученог периода мисионарске активности у раздобљу пре оснивања Конгрегације за пропаганду вере (1622) с посебном пажњом на улози, утицају и моделима деловања римске инквизиције пре њеног формалног институционализовања као примарне инстанце у руковођењу мисијама. Мада је римска курија и раније задржавала непосредну контролу над одобравањем мисија и посебно арбитражу у домену доктринарних питања, успостављање пуне контроле након 1622. године, означава институционални искорак у мисионарској активности. Како је у претходном периоду успех мисије стајао непосредно у вези с

личним капацитетима и способностима особа које су их организовале, мисионарска политика инквизиције је током прве две деценије 17. века формулисала основне принципе на којима ће Света Столица организовати мисије на Балкану након 1622. године.

У поглављу *Venetian South-Eastern Europe and Ottoman Hungary* (pp. 47–63) аутор у средиште пажње доводи питање конфесионализације, гледано с позиције Венеције као најзначајније поморске силе на Јадрану. Без обзира на политички утицај заснован на разгранатим трговинским везама широм Медитерана, Венеција није успевала да прошири свој утицај ван приобалног појаса и непосредног залеђа у Далмацији иако су постојали културни и економски предуслови на којима би се идеја конфесионализације могла спроводити. Аутор анализира предлог шибенског каноника Ивана Томка Мрнавића из 1625. године, изнетог у осам тачака, о реорганизацији католичке цркве у Далмацији и њеној централној улози коју би, таквом реформом, стекла у унутрашњости Балкана и османске Угарске. На крају поглавља објављен је интегрални текст овог предлога. Молнар је предлог означио као непрактичан и временски анахрон назначавајући више чинилаца у немогућности реализације: централизација мисионарске делатности под непосредним руководством Рима након 1622. године; немогућност проширења црквене јурисдикције далматинске цркве и примат надбискупа Дубровника у унутрашњости Балкана непосредно заснован на разгранатој трговачкој мрежи Дубровачке републике; немогућност црквених ауторитета млетачке Далмације да успешно организују мисије и успоставе ауторитет у непосредном залеђу под османском влашћу; преклапање интереса с босанским фрањевцима и црквеним ауторитетима османске Угарске и различити приступи у спровођењу начела конфесионализације.

Наредна два поглавља *Struggle for the Chapel of Belgrade* (1612–1643) (pp. 65–121) и *The Struggle for the Chapel of Novi Pazar* (1627–1630) (pp. 123–134) представљају чврсто документовану анализу супротстављених интереса, различитих концепата спровођења црквене реформе, у зависности од припадности верском реду главних актера и делатности у оквиру католичких заједница у Београду и Новом Пазару. Оба поглавља су писана с позиције микроанализе великог броја изворних података, при чему су неки по први пут презентовани, посебно у случају Београда где је спор унутар католичке заједнице трајао с великим интензитетом преко три деценије. Посебно је занимљиво што је проблематика постављена у контексту анализе економске историје првих деценија 17. века. Сукоб око католичке капеле у Београду у потпуности исказује противречности у различитим приступима по питању конфесионализације. Београдска

капела, устројена половином 16. века на економској снази и привилегијама Дубровника, представљала је стожер окупљања католичких заједница у наредним деценијама. Растући значај босанских трговаца у првим деценијама 17. века којима су били блиски босански фрањевци, који су опслуживали капелу и у 16. веку, пореметио је устаљене структуре моћи и темељно угрозио положај Дубровника. Појава језуита у Београду (1612) и мисионарског бискупа (1618. и 1625), као представника реформисане политике Рима, који су се нашли на истој линији с Дубровчанима, изазвала је вишедеценијски сукоб око контроле над црквеном организацијом и приходима што је у крајњем исходу резултирало забрањивањем рада језуита и њиховим протеривањем из Београда као и потпуним угрожавањем егзистенцијалног опстанка католичке цркве у овом граду, тиме што су се као пресудни актери појавили и представници османске власти. С друге стране кратка историја сукоба у Новом Пазару између Дубровчког надбискупа као браниоца дубровачких, у основи средњовековних привилегија, и надбискупа Бара као представника мисионарске, реформисане цркве око права постављења капелана завршила се потпуном превагом последњег што у извесној мери указује и на слабе позиција Дубровчана и малу економску улогу Новог Пазара у систему дубровачке трговине првих деценија 17. века.

Поглавље *The Catholic Missions and the Origins of Albanian Nation-Building at the Beginning of the 17th Century* (pp. 135–156), први пут објављено у оквиру приказане књиге, написано је услед намере аутора да сагледа настанак раних облика албанске националне свести истражујући их преко католичке мисионарске активности у Албанији. Мада основне обресе у настанку тих манифестација проналази у хуманистичком образовању и делатности католичког свештенства с краја 16. века, Антал Молнар је појаву Петра Мазарекија (Pjetër Mazreku), апостолског визитатора (1623) и надбискупа Бара (1624–1633), сагледао као централну личност у процесу настанка католичког албанског националног идентитета. Настанак католичког албанског идентитета је почетком 17. века био обележен тенденцијом појачаног отпора према бискупима који су, углавном, долазили из Далмације и захтевима да се уместо дубровачких мисионара постављају бискупи пореклом са албанског говорног подручја. Идеја Мазарекија да албански католицизам може опстати искључиво стицањем признате позиције у оквирима међународног католицизма тј. јасним издвајањем из „илирског“, односно јужнословенског католицизма, представља етапну фазу у дефинисању илирског католицизма на области Хрватске, Славоније, Далмације и Босне. Последице преломних догађаја с краја 17. века, довеле су до тога да је албански католицизам, попут

босанског и бугарског, претрпео велике губитке у људству, и током 18–19. века је маргинализован у толикој мери да није допринео стварању модерне националне свети када је главну економску и друштвену снагу представљала муслиманска Албанија.

Конфесионализам се исказивао и преко унионистичких тендеција католичке цркве и посебно односа са Српском православном црквом тј. Пећком патријаршијом која је својом културном и националном позицијом онемогућа сваку унијатску акцију католичке цркве. Преглед ових дешавања изложен је у поглављу *The Serbian Orthodox Church and the Attempts at the Union with Rome in the 17th Century* (pp. 157–167) с упориштем у постојећој литератури, „национално“ оптерећених историографија. Молнар сагледава унијатске акције католичке цркве као саставни део конфесионализације али их посматра у контексту периферних дешавања, ограничених на погранични простор Венеције и Османског царства (Црна Гора, Херцеговина и Далмација) или у оквиру делатности црквених достојанственика који су већ били под влашћу хришћанске Аустрије (случај Марчанске уније као једине успешне унијатске тековине католичке цркве). Тиме се сваки покушај уније завршавао у рубним просторима Пећке патријаршије док изоловани покушаји појединих епископа и монаха нису били засновани на чврстој подршци највиших црквених и световних кругова. Молнар сматра посебно индикативним одсуство локалних католичких свештеника, посебно босанских фрањевца и капелана дубровачких колонија, у овом процесу. Став Петра Мазарекија (1623), надбискупа Бара, да је сваки покушај мисионарске активности међу Србима унапред осуђен на неуспех услед великих културних разлика између православних и католика, посматра као алтернативни приступ локалног свештенства које се у начелу разликовало од ставова црквених представника у Риму који нису унапред одбацивали унијатске идеје. До краја 17. века и у Риму долази до промене становишта те се унијатске намере српског свештенства прихватају са све већим подозрењем.

Период папе Иноћентија XI обележен је прокламовањем реформи у циљу строге централизације мисионарских активности у оквиру Конгрегације за пропаганду вере, о чему се говори у поглављу *The Balkan Missions under the Pontificate of Innocent XI (1676–1689): from Apogee to Ruin* (pp. 169–182). На тај начин би права и привилегије верских редова били ограничени увођењем секуларног свештенства образованог у посебним семинарима и под директном контролом Рима. Мисионарске активности на Балкану су до последње трећине 17. века стекле пуну институционалну организацију и у највећој мери су биле

прилагођење границама некадашњих средњовековних краљевстава, мада с недовољно јасно дефинисанима границама дијецеза, што је повремено доводило до интезивних сукоба унутар католичких заједница. У тренутку прокламовања реформи (1678) мисионарске активности католичке цркве на Балкану су биле суочене с проблемима растућег антихришћанског расположења османских власти, притисцима православне цркве, превасходно у пореском домену, сагледавани као покушај асимилације католичких заједница, захтевима Хабсбурга као угарских владара у коначном избору црквених достојанственика и неререформисаним, аутономним положајем фрањевачке цркве у Босни. Формирање Свете лиге у контексту избијања Бечког рата (1683–1699), с намером протеривања Османлија из централне Европе, означава се као веће достигнуће понтификата Иноћентија XI. Међутим, иако се његов политички програм може окарактерисати као успех у Централној Европи, где је отпочео процес реинтеграције новоовојене османске Угарске у оквиру хришћанске Европе, с друге стране је је католичка црква на Балкану несумњиво доживела потпуни колапс. Процес је праћен великим ратним разарањима на широком простору, милитаризацијом католичке заједнице и свештенства, сеобама становништва и потпуним нестанком или драстичним смањивањем бројности католичких верника у матичним областима (у Албанији, Бугарској и Босни). Губитком градског обележја, католицизам је сведен је на сеоске области што је, уз пропаст дубровачке трговачке мреже на ширем простору Балкана, оставило велике последице у 19. веку када долази до формирања модерне националне свести.

Последње поглавље *La Schiavona: A Bosnian Girl between Catholic Hagiography and Balkan Female Transvestism* (pp. 183–203) засновано је на биографији Магдалене Переш-Вукасовић (1606–1640), рођене у Јелашкој у централној Босни, коју је написао њен исповедник у Риму. Биографија представља јединствено историјско сведочанство живота једне 17. вековне босанске жене и документовани пример мимикрије жене у традиционално мушком друштву која је, вођена заклетвом невиности, прерушена у мушкарца тражила лични пут побожности, завршивши као монахиња у Риму. Аутор интерпретира биографију кроз неколико тема: отмица жене, присилна удаја, трансвеститизам, положај жене у друштву, традиционални мушко-женски односи, католички женски мистицизам, исламизација, свакодневни односи између хришћана и муслимана, народни обичаји, и повлачи паралелу с добро познатим балканским феноменом *тобелија* о којима су писали етнографи 19. века.

Књига садржи речник важних или мање познатих термина (*Glossary of Ottoman and South Slavic Terms*, pp. 205–206), укупно 12 пропратних

карата (pp. 209–220), библиографију необјављених и објављених извора и коришћене литературе (pp. 221–257) и именски и географски индекс (*Index of names and places*, pp. 259–266).

Вишегодишњи студијски рад Антала Молнара, документован изворима ватиканске провенијенције, успешно обједињен монографијом *Конфесионализација у пограничном простору*, омогућава увид у аутономни поглед аутора на друштвени и политички контекст верских феномена и интеракција између католичких заједница на Балкану. Монографија за циљ има предмет истраживања који је, према ауторовом мишљењу, у знатној мери оптерећен дискурсима националних, балканских историографија, услед чега не постоји општи консензус у сагледавању питања конфесионализације, односа између православних и католичких заједница које су облике националних идентитета, у значајној мери, стицали током 16–17. века. С обзиром на малобројност радова из ове области, књига Антала Молнара се сврстава у ред обавезне литературе при сваком будућем истраживању која тек треба да донесу суд о успешности примењеног метода и засебним закључцима аутора.

Александар ЈАКОВЉЕВИЋ

Fahd Kasumović,
Na periferiji svijeta islama: osmanska poreska politika
u Bosanskom ejaletu (1699–1839),
Sarajevo: Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, 2021, 794 str.

Порески систем, темељ сваке државе од антике до данас, изузетно је важна мада за широку читалачку публику, па чак и многе истраживаче, не тако привлачна тема. У османистици је, последњих деценија, све мање оних који се одлучују да јој поклоне пажњу, иако је без њеног разумевања немогуће одговорити на друга, „звучнија“ питања као што су: османска империјална идеологија, концепт праведне државе тзв. „круг правде“, адаптабилност централне администрације спрам различитих конфесија, обичаја и традиција и друга.

Фахд Касумовић, ванредни професор на Одсјеку за историју Филозофског факултета у Сарајеву, увидео је значај проучавања пореза и пореске политике Османског царства још на постдипломским студијама. Након одбране магистарског рада *In 'am – ослобађање од таксита* у

Босанском ејалету, према подацима сицила и in'amat-дефтера, 2008. године, наставио је своја истраживања у далеко ширем тематском и хронолошком опсегу. Одлучио се за проучавање особености пореске политике Османског царства на тлу Босне у до сада најмање истраженом периоду османске власти, у XVIII и првим деценијама XIX века. Граничне године истраживања симболички представљају године склапања Карловачког мира (1699), односно доношења Хатишерифа од Гјулхане (1839). Прва означава крај шеснаестогодишњег рата између Османског царства и земаља Свете Лиге, а друга почетак реформи и модернизације османске државе. Хронолошки оквир Касумовићевог рада међутим, знатно је шири од наведеног. Будући да су у XVIII и првим деценијама XIX века, све до Танзимата, у Османском царству убирани исти порези као и у XV, XVI и XVII веку, наравно уз додатак неких нових и донекле измењену методологију убирања, било је неопходно посветити се ранијем периоду што је аутор и учинио. Посебно се осврнуо на време тешке економске кризе и рата Свете лиге (1683–1699), који су довели до измена одређених сегмената старог пореског система.

Касумовић је своје истраживање засновао на изворном материјалу с обзиром да је секундарна литература оскудна а за поједина питања практично и непостојећа. Током више година радио је у архивима Истанбула, Анкаре, Сарајева, Софије, Дубровника, Беча и других, проучавајући грађу која се тиче османских државних финансија – обрачуне прихода и расхода покрајинске (босанске) ризнице, дефтере расподеле појединих намета, регулациона пореска акта, жалбе закупаца државних прихода, петиције пореских обвезника, судске протоколе и многа друга. Изведене закључке сумирао је у докторској тези *Османска пореска политика у Босанском ејалету (1699–1839)*, коју је одбранио 2016. године. Касније је неке од њих додатно аргументовао и разрадио у посебним научним чланцима посвећеним муслиманским пореским обвезницима цизје у вилајету Брод у другој половини XVII века, утицају рата Свете лиге на османску фискалну трансформацију у Босни, укидању филурије и преласку на режим натуралне десетине у XVIII веку, ослобођењу градског становништва од ванредних пореза и сакупљању циганске цизје на простору Босне. На темељу ових резултата, као и нове документарне грађе коју је у међувремену консултовао, проширио је и обогатио своју докторску дисертацију и публиковао је 2021. године под делимично проширеним именом. Додатак наслову *На периферији свијета ислама* сугерише да се аутор бавио још једним битним аспектом креирања пореског система османске Босне, а то је њен рубни положај у Царству, као и у исламском свету уопште.

Да би на прегледан начин приказао континуитете и дисконтинуитете османске пореске политике у ејалету Босна, Ф. Касумовић је своје излагање груписао у шест већих целина. У првој - *Политика сакупљања државних прихода на тимарима, зеаметима и хасовима* (39–247) обрадио је натуралне и новчане порезе на пољопривредне производе (десетина, саларија, дажбине на сено и кошнице), новчане дажбине на земљу и личне рајинске порезе (таксе на чифт и дунум, спенца, таксе на нежењене и удовице), филурију и одсеком одређено новчано давање (*maktû*), порезе на узгој домаћих животиња (овчарина, свињарина, даће на коришћење испаша, жировнина), порез на продају робе на тргу (*bâc-ı bazâr*), бадухаву (младарина, прекршајне казне, такса на тапију, димнина, пољачина и друге) и главницу/главнину. За сваки од пореза дао је најпре краћи историјат, описао његово порекло, категорију становништва која му је подлежала, вредност и начин убирања истог у периоду од успостављања османске власти до краја XVII века. Затим је обрадио иста давања у XVIII и XIX веку, до увођења Танзимата, и указао на разлике, уколико их је било, или пак истакао непроменљивост пореске праксе. Контекстуализујући податке из изворне грађе и компарирајући их са стањем у суседним, а неретко и у удаљеним областима Царства, успешно је објаснио разлоге због којих је у Босанском ејалету долазило до измена или задржавања старе пореске регулативе. Тако је, на пример, у случају већине горенаведених давања, држава и даље поштовала старе законе и ослањала се на катастарске пописе сачињене у XVI веку. Међутим, како је аутор истакао на основу увида у велики број жалби становништва, у пракси је ситуација била другачија; тимарници и заими Босанског ејалета тражили су већа давања од законом прописаних због чега је држава била принуђена да често интервенише, мада не знамо с коликим успехом.

Аутор је, такође, где год је то било потребно, исправио или допунио мишљења својих претходника о одређеним питањима, или пак кориговао погрешна тумачења или читања османских извора, што додатно чини његову књигу незаобилазним штивом за све оне који се баве економском историјом Османског царства, без обзира на период. Примера ради, установио је да је процес укидања филурије у Босанском ејалету и прелазак на режим ушура започео знатно раније него што се до сада сматрало, али да није до краја завршен ни у време доношења Хатишерифа од Гјулхане. Такође је осветлио занемарено питање пореза на продају робе на тргу тј. тржног баца у периоду 1699–1839. година. Показао је да се скупљање овог намета у XVIII веку пребацивало са вишег на нижи ниво: уместо као приход царског хаса или хаса покрајинског намесника уписивао се држаоцима тимара и зеамета, што је вероватно у вези с

трансформацијом намесничких хасова у зеамете и тимаре, о којој аутор пише у оквиру истог поглавља. Указао је и на чињеницу да тржни баџ, који је у претходном периоду био предмет временски ограниченог закупа – мукате, прелази у доживотни закуп – маликану. Посебан допринос дао је тумачењем спахијске главнице/главнине, која је до сада била позната углавном само на основу писања Вука Караџића и Јоакима Вујића али не и османске грађе.

По истом принципу излагања представио је и анализирао друге пореске обавезе, које је груписао у тематске целине: *Џизја* (248–341), *Репартициони порези* (342–445) у које су спадали ратна и мирнодопска помоћ намесницима провинција, дивански аваризи и неке друге дажбине, *Сточарски порези* (446–494) и *Трговински порези* (495–562), односно царине, транзитне таксе и порези на појединачну робу. Приметно је да се у неким од ових поглавља аутор враћа на већ обрађена питања, попут овчарине. Разлог томе јесте тај што ју је први пут разматрао у оквиру дирлик-система а други пут као државни приход сакупљан независно од тимарника, заима и поседника хасова. У истом поглављу он је, знатно детаљније од својих претходника, објаснио разлоге увођења новог намета на узгајање оваца – пореза на вуну и кострет, као и начин његовог прикупљања. Такође би, као још један од ауторових бројних доприноса досадашњим сазнањима, требало истаћи његову анализу дистрибутивног разрезивања пореза на тлу Босанског ејалета после увођења ратне и мирнодопске помоћи провинцијским намесницима 1717/18. односно 1719. године. Иста је учињена у тој мери детаљно и аргументовано, на темељу огромне архивске грађе и уз критички осврт на постојећу литературу, да сама за себе представља монографију унутар монографије.

Последња тематска целина, *Ослобађање од пореза* (563–713) бави се пореским ослобођењима различитих категорија обвезника, међу којима су били: војници поседници чифлука, вакуфи, становници градова, групе с посебним обавезама (пандури, дербенције, ћуприције, соколари) и они који су „верно служили“ босанском валији. У овом поглављу нарочито је дошао до изражаја периферни положај Босанског ејалета који је утицао на измене османског пореског система и обазрив однос државе према платежним могућностима локалног становништва.

Сва претходна разматрања о основним правцима османске пореске политике у ејалету Босна након завршетка „великих“ ратова с краја XVII века, а пре проглашења „благодотворних уредби“ (*tanzimât-ı hayriyye*) 1839. године, сумирана су у *Закључку* (714–725). Аутор је истакао улогу централне власти али и босанских намесника у креирању функционалног пореског система у граничној провинцији каква је била Босна. Описао је

трансформацијске процесе, њихов историјски контекст и обухват. Посебно је нагласио битно обележје османске пореске политике – традиционализам тј. „поштовање старине“, које, на крају, ипак није спречило Османлије да приступе реформама које је време захтевало.

Све у свему, књига Ф. Касумовића, *На периферији свијета ислама*, резултат вишегодишњег рада аутора на примарним изворима османске провенијенције, највећим делом до сада некоришћеним у историографији, представља изузетан истраживачки подухват. У њој су расветљена бројна питања која се тичу пореске политике Османског царства у XVIII и првој половини XIX века. Систематизована су и убедљивом аргументацијом исправљена претходна сазнања, у далеко ширем хронолошком оквиру него што то сâм наслов сугерише, због чега ова књига постаје незаобилазна литература за све оне који се баве историјом Балкана под влашћу Османског царства.

Татјана КАТИЋ

Јелена Илић Мандић,
Банатска војна крајина (1764–1800),
Београд: Историјски институт, 2020, 551 стр.

Пограничне области Хабзбуршке монархије и Османског царства су биле својеврсна крајишта још од 16 века. Оно које је било у Хабзбуршкој монархији временом је институционализовано у Војну крајину која се протезала од Јадранског мора до Карпата, а њена прошлост је обележила историју свих народа који су у њој живели. У последњој трећини 19. века, пред крај постојања Војне крајине историчари су почели озбиљније да се баве њеном прошлошћу. Ипак, све до данас поједине крајишке области су остале непроучене и управо једну од тих историографских белина испунила је својом књигом *Банатска војна крајина (1764-1800)* Јелена Илић Мандић, дајући важан допринос српској историографији, проучавању националне историје и прошлости Хабзбуршке монархије.

Др Јелена Илић Мандић, научна сарадница Историјског института у Београду, до сада је објавила низ радова из прошлости 18. века, Војне крајине, историје грађанства, трговине, уређења градских насеља, епидемија, итд. Књига о Банатској крајини настала је на основу докторске дисертације коју је одбранила 2014. на Филозофском факултету у

Београду. За њено писање користила се обимном изворном грађом, пре свега из бечких архива, посебно Ратног и Архива дворске коморе, као и Архива САНУ у Сремским Карловцима. Ослањајући се, поред архивске грађе, и на објављена документа, као и литературу написану на више језика, Јелена Илић Мандић овом књигом нуди одговоре на сва питања из прошлости Банатске крајине. Структура књиге осликава намеру ауторке да прикаже целокупну прошлост милитаризованог простора у Банату током 18. века, са акцентом на његову другу половину када су створене регуларне граничарске регименте. Поред Предговора, Увода, Закључка, Прилога, Спискова (извора и литературе, карата, табела, графикана прилога и илустрација), Географског и Именског регистра, књига је подељена у седам поглавља – *Територијално-управна организација* (27–89), *Становништво* (91–164), *Државна интервенција у простору* (165–247), *Пољопривреда* (249–319), *Милитаризација (1769–1775)* (321–361), *Крајишко друштво* (363–399) и *Пореска политика и ратови: оквири друштвених промена* (401–434). Свако од њих се дели на низ мањих целина што читаоцима олакшава проналажење оних података за које су заинтересовани. Посебно су важни прилози у виду табела и графикана, у оквиру којих је читаоцима омогућено јасно и прегледно упознавање са егзактним подацима.

У прва два поглавља Илић Мандић систематски је изложила историјат развоја милитаризованих подручја у Банату, стављајући све у шири државни и етнички контекст. Јасно је раздвајала прошлост и уређење народне милиције, Земаљског батаљона, подручја Горњих и Доњих компанија. За слабо насељени Банат поред регулације Крајине од посебне важности је била колонизација, којој је, констатује ауторка, држава посветила знатну пажњу, иако су резултати прве колонизације Баната поништени аустро-турским ратом (1737–1739) и епидемијом куге која је почела у ратно, а наставила се у мирнодопско време. Пишући о становништву Баната Јелена Илић Мандић је доказала да сеоба Срба у Русију после развојачења Потиске и Поморишке војне границе није била ни приближно велика колико је то представљала старија домаћа историографија, напротив она на основу докумената показује како се већина потиско-поморишких породица, која се одлучила за останак у војном статусу, преселила у Банат. Уз ове миграције пратила је и процес колонизације Немаца, излажући његове недостатке или предности. Немачка колонизација је унела разлике у етничкој и верској структури становништва, али, како констатује ауторка, то није било довољно да се измени већинско српски карактер Немачко-банатске регименте и доминантно православна (и већинско румунска) компонента у

Влашко-илирској. Излажући податке у виду графикона и табела Јелена Илић Мандић показује не само како је изгледала колонизација, него и осцилација у броју становника Банатске војне границе крајем 18. века, посебно под утицајем последњег аустро-турског рата (1788–1791).

Уз констатацију да је насељавање становништва у Банату било у блиској вези са преобликовањем простора, ауторка пред читаоцима ствара слику промена и државне интервенције, указујући како географски положај и природни ресурси одређују формирање насеља и милитаризацију крајишког подручја. Када је Банат Пожаревачким миром припао Хабзбуршкој монархији у њему је било мноштво мочвара, док реке нису биле регулисане, што је доводило до пролећних поплава које су онемогућавале коришћење земље на економски исплатив начин. Истовремено уз плавне области постојали су и пешчаре, територије без воде за пиће, која је била предуслов за формирање насеља. Сliku дивљег и пустог простора употпуњавале су бројне банатске пустаре. Јелена Илић Мандић је после ових констатација показала како је држава уложила знатан напор у другој половини 18. века и исушила већи број мочвара, регулисала речне токове, уредила бунаре са водом за пиће, преобликовала пуст терен и створила квалитетне услове за насељавање. Тако је обезбеђена земља за већи број граничара и њихов економски напредак, често кроз формирање потпуно нових села, са планском изградњом улица и кућа. Државна интервенција у циљу побољшања услова живота видљива је и у старим насељима која су, где је то било потребно, мењала структуру. Видело се да су обликовање простора, нови вид градње кућа и добри државни прописи обезбедили напредак становништву, а градња војних зграда и стражарница је подигла сигурност насеља, појачала контролу трговине и умањила могућност ширења епидемија из Османског царства.

Уз војне и послове обезбеђивања границе према Османском царству основно занимање крајишника је била пољопривреда. Ауторка је показала како су се обичајне норме, присутне у Банату пре стварања регуларних пукова, преносиле у наредни период и колико држава, бар у почетку, није успела да укине старе облике понашања. Тек је стварање Јозефинског катастра могло да допринесе новим односима, али је и тада напредак био спор. Као пример она наводи да је у Катастру за сваку парцелу уписиван њен власник, али да се у пракси наставило са старим обичајем дељена земље у заједници у складу са потребама домаћинства. Морало је проћи још неко време да се са овом праксом престане, али се и даље задржало тропотесно организовање пољопривреде. Тако су оранице сеоског атара дељене у три групе, прва је била она на којој су сејане озиме културе, друга је била резервисана за пролећне, а трећа је остављана на угару.

Унутар сваког од три сеоска потеса свака породица је имала свој део земље. Ауторка је пратила како је структура терена утицала на развој пољопривреде у Банатској крајини и констатовала да је у области Немачко-банатског пука била заступљенија земљорадња, а у Влашко-илирској регименти сточарство, које је и иначе, ако се посматра цео Банат, била доминантна пољопривредна активност. Разлог за то је не само планински терен источног Баната, него и бројне пустаре и иберланд, мочваре и области које нису могле да се употребе за друго сем сточарства. Уз то, транспорт житарица је био тежак и скуп, док је транспорт говеда, главног извозног артикла Баната, био знатно лакши.

Ауторка је детаљно писала о процесу милитирације, односно начину на који су цивилне области прешле под војну власт и како се то одразило на становништво, којем је остављана могућност да промени свој статус или да се исели у Провинцијал. Објаснила је све изазове које је промена носила са собом, чак и када је реч о обрнутом процесу, развојачењу милитаризованог подручја, као нпр. Горњих компанија од којих је 1774. настао Великокикиндски дистрикт. Милитаризација није увек пролазила лако. На њу су поред локалних утицале шире политичке околности, па и руско-турски рат (1768–1774). Објаснила је како је становништво увек настојало да задржи свој статус, а када то није могло да се одређивало најчешће за останак на свом имању из економских разлога. На промену статуса су се лакше одређивале породице са малим поседом. Ипак, заједничко је и за једне и за друге, констатује Јелена Илић Мандић, да нису могли себи да представе позитивне и негативне последице промене. Док у Немачко-банатској регименти није било пуно проблема током милитаризације, потешкоће су спречиле брзо завршавање овог процеса у деловима Влашко-илирске, тако да је он овде потрајао од 1769. до 1772. Уз близину ратних операција између руске и турске војске, повећање разбојништва, чак и премештање линијских пукова у ову област, није било лако завршити стварање граничарског пука. Једном милитаризовано подручје, пише ауторка у наредном поглављу, насељавали су граничари, као најбројнија категорија становника, затим трговци и занатлије, јер је њихово присуство било неопходно и у Крајини, као и официри, елита крајишког друштва. Важно је да је на овом месту Јелена Илић Мандић јасно означила које су то разлике између становника Крајине и цивилног подручја. Најпре, то је била лична слобода граничара, која је подразумевала право на сеобу и ношење оружја. Изнад граничара није било племића, жупанија и њихових институција, него само официри и владар, што је појачавало утисак личне слободе. Још у једном је Јелена Илић Мандић ставила тачку на историографске недоумице. Реч је о

породичној задрузи и миту о њеној бројности у Војној крајини. Егзактно је показала да су оне у Банату као и у Славонији чиниле тек око 10% породица, док су бројније биле само у Старим војним крајинама, али ни ту нису биле доминантан облик породичног живота.

Број занатлија и трговаца на простору Крајине није био велик, јер су породице саме производиле већину онога што им је било потребно. Били су присутнији у градским центрима, односно местима са статусом војног комунитета, какви су били Панчево или Бела Црква. Трговци су припадали двома групама у зависности чији су поданици били – домаћи или османски, мада су официри, ради лакше контроле подстицали османске да постану хабзбуршки. Без обзира на поданство међу њима су предњачили Срби, а потом Грци и Цинцари. Уз трговце, занатлије и свештенство, официри су имали посебан положај и значај у крајишком друштву. Приликом укидања милитаризованог подручја старији официри су радије прелазили у цивилни статус, јер им је он нудио бољи живот, док су млађи задржавали војни статус и селили се очекујући напредак у каријери. Држава је, пише ауторка, више пута у другој половини 18. века извршила официрске редукције, а у том процесу су нестајали народни официри и успон доживели професионални, мада је оних добрих, током целог 18. века недостајало. Ратови против Француске омогућили су напредак и стварање доброг официрског кадра, а Јелена Илић Мандић о њима пише кроз биографије најзначајнијих српских официра који су служили у Банату. Они су свој успех доводили ратном искуству, као и официри других народа, али и чињеници да су се образовали, што потврђује значај школства у преображају друштва крајем 18. века.

Ауторка је ефектно објаснила пореску политику у Војној крајини, чија је суштина била да ова област буде економски самоодржива, односно да држава не мора да у њу улаже додатна средства. То је био разлог да порези нису били стални нити исти током 18. века. Временом су се као главни издвојили земљарина, главарина (укинута крајем века) и закупи права (пустаре, гостионице, риболов, производња пића). У плаћању пореза постојала је разлика унутар граничарског друштва, унутар самих породица, јер они граничари који су били мобилисани за рат нису били у истом пореском положају као они који су за време рата остајали у својим селима или су се бавили стражарском службом на кордону. Ова служба је касније плаћана, па се дешавало да од ове „зараде“ може да се плати земљарина. Сва пореска средства су се сливала у Граничарску касу, а две банатске регименте су крајем 18. века на овај начин остварилвале годишње око 220.000 форинти. Другу врсту пореза је плаћало немилитаризовано

становништво (трговци и занатлије), док је свештенство већином уживало порески имунитет.

Јелена Илић Мандић је својом књигом дала важан допринос домаћој науци, проучавању Баната, Војне границе, српске историје 18. века и Хабзбуршке монархије. Она је на модеран начин, аргументовано и допадљиво, исправила грешке или митове старије историографије. Служећи се савременим методама излагања података, кроз графике и табеле, олакшала је праћење промена у Банату, не само у просторном смислу, него и у етничком, верском, културном. У проучавању српске прошлости 18. века, и то не само у области Војне крајине, књига Јелене Илић Мандић ће бити незаобилазно штиво, док истраживачима крајишке прошлости може бити модел и смерница за историописање.

Ненад НИНКОВИЋ

**Славенко Терзић,
*На капијама Константинопоља. Русија и
балканско питање у 19. веку*, Београд: Историјски институт – Нови
Сад: Православна реч, 2021, 742 стр.**

Историјски институт Београд је у саиздаваштву са Православном речју из Новог Сада недавно објавио капиталну студију *На капијама Константинопоља. Русија и балканско питање у 19. веку*, чији је аутор академик Славенко Терзић. У овом изузетно значајном делу је по први пут у српској историографији целовито и систематично представљена спољна политика царске Русије на Балканском полуострву у 19. веку. Аутор је узор за наслов своје књиге пронашао у натпису *Пут у Константинопољ* који је према жељи руске царице Катарине II исписан на славолуку капије у Севастопољу приликом њене посете 22. маја 1787. године. Овај датум симболично представља почетак остваривања стратешких планова руске политике на Балкану и на простору Блиског истока. Наиме, основни спољнополитички циљ империјалне Русије од тада је постао овладавање басеном Црног мора, Цариградом и Мореузима.

Академик Терзић је кроз неколико хронолошко-тематских слојева синтетички приказао основне принципе руске балканске политике у 19. столећу у широком међународном контексту тог времена. Аутор је с правом истакао да је након тријумфа руске источне и балканске политике

у 19. веку до кога је дошло после закључивања Ункјар-Искелеског мировног уговора 1833. године уследило јачање русофобије у европским метрополама, а нарочито у Лондону. На њеном удару су се пре свега нашли Срби који су према мишљењу професора Милорада Екмечића нарочито у британском јавном мњењу доживљавани као “вечити коњоводци руских козака на Медитерану“.

У уводу су представљени циљеви руске спољне политике у 18. века током владавине више руских царева од Петра I Алексејевића до Катарине II када се и јављају први обриси руске балканске политике. Уочен је значај Кучук-Кајнарџијског мира из 1774. године након кога је царска Русија добила право покровитељства над православним хришћанима у Османском царству што је резултирало израдом тзв. *Грчког пројекта* 1782. године иза кога је стајала царица Катарина II, а према коме је требало формирати Источно грчко царство са седиштем у Константинопољу.

Централни део монографије садржи анализу циљева руске империје на Балкану у 19. веку. Русија је поред тога што је као империјална сила имала своје основне спољнополитичке циљеве увек настојала да помогне хришћане у Османском царству, али и подстакне њихов национални, политички и културни препород. Основни циљеви њене спољне политике од Бечког конгреса до Кримског рата ипак су зависили од односа са европским силама. Русија је била у процепу између верности принципима легитимизма Свете алијансе када је своју балканску политику подредила односима са Западом и начела народности односно подршке националноослободилачким покретима на Балкану.

Аутор је у првој глави насловљеној *Руска ескадра у Јадрану: Балкан као позорница одмеравања снага Русије и Француске* између осталог представио став Русије према Српској револуцији и њеној активност на интернационализацији српског питања 1812. године. Наиме, у осмој тачки Букурешког мира предвиђало се да Срби добију унутрашњу самоуправу у оквиру османске државе. У односу царске Русије према Османском царству у овом периоду искристалисала су се два начела: слабо Османско царство као „пожељан сусед“ (термин Димитрија Дашкова, тајног саветника), и контрола Русије над Босфором и Дарданелима. Ункјар-Искелески мир склопљен 1833. године означио је врхунац руског утицаја у Османском царству што је изазвало узнемиреност западних сила, а посебно Велике Британије, које су отпочеле борбу за истискивање Русије са Балкана, Леванта и Истока у целини. Лорд Палмерстон, британски министар спољних послова је у јесен 1849. године чак предлагао план о заштити мореуза и Цариграда од „руске агресије“. С друге стране Русија је после Ункјар-Искелеског уговора започела стварање дипломатске

мреже на Балкану. Тих година отварала је конзулате са јасно дипломатско-политичким задацима (Крф, Закинтос, Београд, Једрене).

Кримски рат 1853–1856. и Париски мировни уговор из 1856. године представљали су важну раскрсницу у политици Русије на Балкану, јер је привремено потиснута са Балкана и са топлих мора. Почев од 1856. године руска дипломатија је настојала да се што пре ослободи тешких одредби Париског мировног уговора нарочито обавезе о неутрализацији Црног мора. Вакум изазван руским одласком са Балкана испуниле су западне силе које су започеле интензиван политички, привредни, и културни продор на тај простор. Агресивном западњачаком утицају нарочито су били изложени Бугари што је довело до настанка Бугарске унијатске цркве.

Руско удаљавање са Балкана је изазвало вишеструку промену правца њене балканске политике. Од опште подршке православљу прешло се на фаворизовање начела народности и исказивања потпоре словенским националним покретима. У таквој промени спољнополитичких приоритета, Русија је крајем шездесетих година 19. века променила и свог балканског фаворита. Од подршке српском националном покрету, крајем шездесетих и почетком седамдесетих година 19. века, захваљујући утицају грофа Николаја Игњатијева, руског амбасадора у Цариграду, за свог новог савезника на Балкану је изабрала Бугаре, подржавајући њихов национални и верски покрет што је нарочито дошло до изражаја кроз давање подршке настанку Бугарске егзархије чије су границе касније постале међе будуће санстефанске Бугарске. Формирање Бугарске унијатске цркве принудило је руску дипломатију да обрати већу пажњу на бугарско црквено и национално питање односно да подржи настанак Бугарске егзархије, чије су границе представљале пројекцију граница будуће санстефанске Бугарске (Велике Бугарске). У том периоду, више него раније, Русија је пружала помоћ православним црквама и манастирима на Балкану слањем новца, икона, књига, школовањем омладине са Балкана, претежно Словена, у руским школама и на универзитетима. окренула се Бугарима.

Следећа велика вододелница у руској балканској политици настала је 1875. године отварањем Источног питања, када се пред руску дипломатију поставило и питање сврсисходности учешћа Русије у његовом решавању. У руском државном врху су се у том тренутку јавила два различита размишљања. Александар Горчаков, канцелар и министар иностраних дела, цар Александар II и Михаил Рејтерн, министар финансија заузели су став да Русија у решавању Источног питања треба да се држи уздржано и опрезно, односно да води рачуна о интересима других европских сила, док су радикалнију струју предводили Дмитриј Милјутин, министар војни,

Александар Александрович, престолонаследник и посебно амбасадор Игњатијев. Погледе ове групе најбоље показује оцена Ростислава Фадејева, руског генерал мајора изречена у Меморандуму који је почетком јуна 1876. године поднео Николају Гирсу, директору Азијског департмана руског МИД-а да је немогућност изласка Русије на Средоземље „налик птици са једним крилом“.

Увиђајући да је став руског друштва да је рат са Турском неминован канцелар Горчаков је споразумима са Аустроугарском (Рајхштатски споразум 1876, Будимпештанска конвенција 1877) настојао да добије њену неутралност у предстојећем Руско-турском рату и избегне руски сукоб са Енглеском. Русија се том приликом сагласила са аустроугарском окупацијом Босне и Херцеговине као и да неће подржати стварање велике словенске државе на Балкану. Аустроугарска је пре свега мислила на спречавање уједињења Срба у тзв. „Велику Србију“, док није било конкретног помињања Велике Бугарске. Док се канцелар Горчаков у почетку залагао за минималан ратни циљ – ослобођење Бугарске до планине Балкана, зазирући од реакције западних сила, касније је под притиском радикалније струје пристао на ратну акцију јужно од планине Балкана до самог Цариграда. Генерал Игњатијев је мислио да западне силе неће бити у стању да оспоре ратне успехе Русије на Балкану и да ће одредбе прелиминарног мировног уговора у Сан Стефану (1878) на које је Турска пристала, остати на снази и на Берлинском конгресу на који је Русија била принуђена да пристане.

Русија се победама над Турском у рату 1877–78. и прелиминарним Санстефанским уговором који је након пораза Турске и њене војне капитулације склопљен, поново вратила на Балканско полуострво и избила на топла мора. Свој утицај на Балкан повратила је формирањем велике бугарске државе коју је ставила под своју контролу. Уједно, како је лудично приметио аутор, Санстефански споразум је представљао врхунац дипломатске каријере грофа Игњатијева.

Одредбама Санстефанског уговора поред великих европских сила нису биле задовољне ни Србија ни Грчка. После великог пораза у рату против Турске 1876. године, Србија је, након дужег опоравка, ушла као руски савезник у рат почетком децембра 1877. док Румунија није послала своје представнике у Сан Стефан. Српски покрет, којим је и отворена Велика источна криза (1875–1878) доживео је историјски пораз (окупација Босне и Херцеговине које су и страни истраживачи сматрали српском земљом, спречавање успостављања заједничке границе са Црном Гором и онемогућавање припајања Старе Србије) од кога ће се тешко опорављати до краја 19. али и током 20. века. После потписивања Санстефанског

прелиминарног мировног уговора поставило се питање до које мере Русија може инсистирати на његовим одредбама, имајући у виду снажно супротстављање западних сила на челу са Великом Британијом. Руска армија је била практично на капијама Константинопоља, док је британска флота прошла Дарданеле и ушла у Мраморно море.

Не желећи да ратује са пола Европе јер би то представљало велики ризик и изавало бројне невоље, Русија је пристала на сазивање Берлинског конгреса и ревизију одлука мира из Санстефана. Одлуке из Берлина поново су биле поразне за руски утицај и престиж на Балкану и у области Црног мора. Што се тиче одлука Берлинског конгреса оне не само да су биле фаталне по Русију већ и за остале балканске народе, а нарочито за Србе којима је одузето право на Босну и Херцеговину, средишњим територијама српског народа у којима се говорио најлепши српски језик, како је говорио Стојан Новаковић. Турска је уз помоћ аустријске и британске дипломатије формирала Албанску лигу у Призрену са циљем онемогућавања остваривања српских националноослободилачких тежњи у Старој Србији и против руских интереса на Балкану. Иако је унутар тога покрета постојала аутономистичка струја он је пре свега имао панисламски карактер. Русија је политички и културни утицај задржала само у Кнежевини Бугарској наредних неколико година али је и одатле он потиснут акцијама Аустроугарске Велике Британије, а затим и Немачке. Иако је Русија приступила обновљеном Тројецарском савезу, Бизмарков „систем савеза“ који је обезбеђивао немачку хегемонију у Средњој Европи потиснуо је руски утицај из Србије и Румуније.

Следећа велика промена руске спољне политике наступила је после завршетка Берлинског конгреса када је акценат стављен на ширење интереса у централној Азији и на Далеком истоку, док је балкански правац њене спољне политике потиснут у други план. Русија се у том раздобљу посветила унутрашњим реформама, обнови и реорганизацији армије и ратне морнарице. Без снаге да води активну балканску политику 1897. године је склопила споразум са Аустроугарском о очувању постојећег стања и споразумном решавању свих спорних питања. Усаглашена дејства са другим силама била су видљива и у јерменском и критском питању као и током грчко-турског рата 1897. године. После нормализације дипломатских односа са Бугарском 1896. и доласка на власт у Србији владе Стојана Новаковића дошло је до постепеног враћања руског утицаја на Балкану.

Посебна пажња у овој књизи је посвећена политичким, државним, етничким и верским приликама у централним областима Балкана. На основу бројних извештаја руских конзула и дипломатских представника на Балкану може се стећи реална слика о изузетно тешком положају

православних хришћана, а нарочито Срба на просторима Старе Србије. Потресни су конзулски извештаји (Акимович, Јастребов, Лисевич, Сученков, Тимаев, Тухолка) из Митровице, Призрена, Скадра, о тешком животу Срба у Старој Србији, њиховој непрестаној изложености насиљу, панисламском фанатизму, прогонима, пљачкању, злочинима, убиствима. Колико је терор над Србима био дубоко укорееен показује коментар руског цара Александра III који је руком записао на маргини извештаја Лисевича, руског вицеконзула у Призрену о злочинима Албанаца над Србима у Пећкој нахији послатог 11. новембра 1889. године: „Нажалост ово није ново – све једно те исто без краја“. И док је руска дипломатија настојала да пружи дипломатску заштиту угроженим Србима, европска дипломатија, чији су представници такође били сведоци овог процеса, није обраћала пажњу на страдање православних хришћана и уништавање њихове културне баштине.

О великој патњи српског народа у Старој Србији, али и вери у подршку Русије сведоче и писма братства манастира Пећке патријаршије у лето 1858. године. У обраћању братства Пећког манастира Алексеју Сученкову, руском конзулу у Скадру 8. јула исте године истицало се: „Ми, као овце над којима виси нож, надамо се само на Бога и на Русију“.

Поред циљева руске балканске политике, описа бурних историјских догађаја успешно су представљене политичке и национално-државне идеје, концепти и пројекти балканских народа, и сложена слојевитост унутрашњег живота балканског човека и историјских личности које су својим идејама били покретачи историјских процеса. Аутор је довео у питање уврежено мишљење да је утицај руских словенофила на званичну политику Русије био велики указујући да он у првој половини 19. века и после Берлинског конгреса готово и да није постојао. О одређеном утицају се може говорити само током шездесетих и седамдесетих година 19. века и он се огледао у активностима Московског и Санктпетербуршког словенског комитета, али није био пресудан у формирању спољне политике Русије. Руска дипломатија је почетком седамдестих година 19. века била посебно забринута потпуним окретањем Аустроугарске према Балкану, уз подршку уједињене Немачке. У периоду 1856–1870. године Русија је тежила да преузме „морално руковођење“ националним покретима на Балкану како би спречила веће оружане акције које би могле довести до новог европског рата у овом региону.

У књизи је пажња посвећена и ширењу руског духовног и културног утицаја на Балкану. Седиште тог утицаја на Балкану се крајем 19. века налазило у Руском археолошком институту у Цариграду основаном

на предлог руских дипломата и Фјодора Успенског, чувеног руског византолога, слависте и археолога. Институт је радио од 1893. до 1914. године. Мотив његовог оснивања је поред систематичног научног и културног истраживања балканског простора био и остваривање политичких интереса Русије на Истоку, а крајњи циљ је био и афирмисање византијске и византијско-словенске културе и цивилизације. Институт је био под контролом руског министарства народне просвете које је и финансирао његов рад. Његови члановима и сарадницима били су најистакнутији представници српског научног и културног живота попут археолога Милоја Васића, византолога Драгутина Анастасијевића, историчара Станоја Станојевића, Јована Радонића и Стојана Новаковића.

Монографија је написана на седамсто четрдесет две стране и садржи предговор, увод, двадесет три главе са укупно сто педесет шест попоглавља резиме на енглеском и руском језику, регистар личних имена, слике и портрете наугледнијих представника руске политичке и интелектуалне елите 19. века, географске карте. Аутор је марљиво и целовито истражио богату архивску грађу руске, српске, али и европске провенијенције. Урањујући у депое Архива спољне политике Руске империје у Москви, рукописног одељења Руске националне библиотеке у Санкт Петербургу (Одељење рукописа и ретких књига), Института за руску књижевност (Пушкински дом) Руске академија наука (Рукописно одељење) у Санкт Петербургу, али и у фондове Архива Српске академија наука и уметности и Архива Србије за доношење закључака о руској спољној политици на Балкану објавио је и искористио нове и непознате документе који објашњавају циљеве царске Русије на Балкану. Вредност књиге и научна утемељеност ауторових закључака употпуњава и најновија и најрелевантнија руска, српска, али и светска литература о њеној проблематици.

Аутор је историјске догађаје процесе, политичке идеје и покрете, личности представио у времену када су се дешавали односно деловали без намере да их осавремењује. Студија представља свеобухватну и објективну слику о најважнијим плановима руске спољне политике на Балкану у немирним и заводљивим деценијама 19. столећа, али и о историјским процесима дугог трајања. Научна синтеза академика Терзића представља изузетно важан допринос проучавању руске спољне политике на Балкану, као и историје Балкана и Европе у 19. веку.

Александар РАСТОВИЋ

War, Peace and Nation-building (1853–1918),
ed. Biljana Vučetić, Belgrade: The Institute of History – Roma:
Sapienza University of Rome, 2020, 407 p.

Зборник радова *War, Peace and Nation-building (1853–1918)* представља резултат вишегодишње и успешне сарадње Историјског института из Београда и Универзитета Сапиенца из Рима. Садржи двадесет два научна рада којима је објашњена замршена и испреплетана прошлост европских царстава и модерних европских националних држава. Објављени чланци доприносе успешном разматрању успона национализма и процеса обликовања нација у ширем европском контексту, током периода мира и рата у „дугом деветнаестом веку“.

Национализам је концепт модерног доба. Крајем XVIII века постаје општеприхваћен покрет који утиче на јавни и приватни живот, и израста у један од кључних фактора модерне историје. Деветнаести век се с правом назива добом национализма, јер се почетком века шири на средњу, а средином на источну и југоисточну Европу, где је у Првом светском рату коначно однео победу. На рушевинама Османског царства и Хабзбуршке монархије формиране су нове, националне државе, оптерећене унутрашњим националним сукобима и међусуседским територијалним претензијама. Сви националистички покрети XIX века имали су за циљ националну независност и суверенитет у односу на царства и утемељење демократског поретка. Све до Првог светског рата нација је служила као средство остваривања једнакости и слободе свих грађана.

Поред уводног дела (*Foreword*), зборник садржи три тематске целине: *Expression of Nationalism in Europe, Wartime Nationalisms* и *Nationalism and Society*.

Уводни део садржи два чланка „The Question of Serbian National Integration at the time of Creation of the Yugoslav State in 1918“ Мире Радојевић и „From the Lausanne Congress to the Rome Pact until the Fiume League, Nationalities and Nationalisms (1916–1920)“ Андрее Картенија. У свом раду професорка Радојевић разматра питање српске националне интеграције у време стварања југословенске државе. После слома Хабзбуршке монархије, веома брзо се увидело да се српски народ из Србије и из југословенских покрајина Аустроугарске међусобно није познавао, те да су сложени проблеми југословенске заједнице онемогућили његову интеграцију у доцнијем времену. То је био важан показатељ чињенице да није било припремљено ни српско ни југословенско уједињење. Ауторка

закључује да је национално јединство Срба било највеће на крају Првог светског рата, у последњим месецима 1918. године. Професор Картени са Универзитета Сапиенца у свом раду тумачи кључне догађаје за исход Првог светског рата као и оне који су у многome утицали на међународне односе одмах по његовом завршетку. Национално осећање које су носиле мањине и заједнице под влашћу царстава и сила развило се у међународну мрежу „потлачених народа“ на Конгресу у Лозани 1916. године. Након тога, 1917. године Италија је настојала да надомести пораз код Кобарида, тражећи нову идеалну енергију и нове савезнике међу аустроугарским непријатељима. Тако је на Конгресу у Риму 1918. постављен темељ за стварање нових нација, као што је Чехословачка, у складу са италијанским Ризорђиментом. Циљ Ријечке лиге, основане 1920. године, била је изградња истинског међународног система који би био алтернатива версајском. Неуспех те иницијативе поставио је национално питање у средиште међународних тензија у међуратном периоду, као и током пола века реалсоцијализма у источној Европи, све до данашње Европске уније.

У првој тематској целини под називом *Expression of Nationalism in Europe* садржано је десет научних радова. Група аутора из Мађарске; Габор Деметер, Золт Ботлик и Кристиан Каплар-Деговиц, написала је чланак „The Role of Ethnic Mapping in Nation-Building and its Influence on Political Decision-Making across the Balkan Peninsula (1840s–1910s)“. Поред указивања на улогу и функције етничких карата Балканског полуострва у XIX веку, у контексту нове, националистичке идеологије, овај рад скреће пажњу на одређена погрешна тумачења или намерне злоупотребе картографа. Различита тумачења су од етничких мапа учинила средство за пропагирање националне идеје. Уместо да буде научни метод, картографија је постала политичка алатка за стварање нације. Професор са Универзитета медицине, фармације, науке и технологије у Таргу Мурешу у Румунији Ђордано Алтароци је за зборник поднео рад под насловом „Italian Influences on Romanian Nation-Building (Second Half of 19th Century)“. Када су крајем XVIII века почеле да се крећу ка афирмацији националног начела, Италија и Немачка су постале узор онима које је аустријски социјалдемократа Ото Бауер дефинисао као „неисторијске нације“. Чланак има за циљ да укаже на улогу италијанске културе у изградњи румунске нације током друге половине XIX века. У раду „The Many Ways to See the Nation. Liberals and Conservatives in Romania 1914–1918“ ванредни професор са Универзитета Сапиенца Алесандро Вањини приказује држање румунског руководства за време Великог рата. Амбиције земље биле су повезане са регионима насељеним румунским становништвом, али под контролом припадника обе стране у рату, а неповерење Аустроугара и

Руса учинило је сваку одлуку изузетно тешком. Различита интерпретација националних интереса и приоритета спољне политике главна је тема овог рада. Либерали, конзервативци, патриоти, сви су се суочили с ратом на основу сопствених начина перцепције националних интереса, чије је значење, међутим, у контексту који је често карактерисан личном мржњом и сукобљеним амбицијама, на крају било под великим утицајем предрасуда и личних тежњи. Чланак „Roadside Memorials and National Identity in 19th Century“ плод је сарадње аутора Владимира Јовановића и Биљане Вучетић. Поштовање успомене на палог ратника и обележавање његовог гроба део је шире народне традиције код Срба у XIX веку. Рат је био снажна инспирација многим песницима и локалним каменоресцима, који су путем епске поезије и камених споменика чували сећање на погинуле хероје. Из богате традиције у вези са погребним обичајима настао је и нови тип надгробног споменика, махом посвећен војнику погинулом у туђини. Реч је о *крајпуташу* (Roadside memorial), надгробном споменику уклесаном у каменом рељефу. Крајпуташу су подизани крај друмова, путних раскршћа, воденица и извора, а садржали су поруку са личним подацима о преминулом, његовом месту рођења и онима који подижу споменик. Ова локална традиција започета у западној Србији постепено је постала врло присутна, ширећи се по читавој земљи. Рад „British Press Coverage of Serbia 1890–1895 (based on Reports of the Serbian Legation in London)“ Александра Раствовића бави се писањем британске штампе о Балкану и Србији у последњој деценији XIX века. Најугледнији британски листови имали су своје редовне и специјалне извештаче са тог простора који су готово свакодневно обавештавали јавно мњење у својој земљи о тамошњим догађајима. Што се Србије тиче, уредништва британских листова нарочито су интересовали политичка дешавања, династичка питања, однос Русије и Србије, став Србије према суседима, однос званичне политике према Источном питању, македонском питању и односу Србије према све тежем положају хришћанског становништва у Старој Србији. Британски новинари најчешће су оптуживали Србију да је експонент руске политике. Чланак Радомира Поповића „The Army of the Principality of Serbia in the Plans of National Liberation and Unification in the Mid-19th Century“ говори о положају и улози војске Кнежевине у плановима о ослобођењу и уједињењу српског народа средином XIX века. Према је била у вазалном положају према Османском царству, али и због великих трошкова одржавања војске, у Србији су од средине до почетка осамдесетих година деветнаестог века постојале стајаће трупе и народна војска (милиција). Законом, од 1861. године установљена је „народна војска“, односно, уведена војна обавеза за мушкарце од 20 до 50 године

живота. Установљење народне војске у Кнежевини дало је замаха да се у плановима о рушењу Османског царства све више разматрала могућност војног ангажовања Србије и то у савезу са осталим балканским државама и народима. У раду „The Bulgarian Church Question and Nation-Building in the Balkan Peninsula 1870–1878“ Јелена Радосављевић тумачи стварање Бугарске егзархије (цркве) 1870. године и њену улогу у опредељивању становништва по националном основу у крајевима где је деловала упоредо са српским државним и црквеним властима. Покретање бугарског црквеног питања имало је велики утицај на формирање националне свести православних хришћана у Османском царству. На подручју три епархије, Нишке, Нишавске и Скопске, деловале су и Кнежевина Србија и Бугарска егзархија. Стога је у тим крајевима процес националног опредељења био веома сложен. У чланку „The Struggle of the Serbian People in Kosovo and Metohija for the Preservation of National Identity under the Turkish Rule during the 19th and early 20th Century“ Милун Стијовић, указујући на тежак и несигуран положај Срба на Косову и Метохији после српско-турских ратова 1876–1878, посвећује пажњу њиховој борби за очување националног идентитета под турском влашћу. Ту борбу су на различите начине подржавале Краљевина Србија и Српска православна црква. Преко Одбора за цркве и школе у Старој Србији, Призренске богословије, Друштва Светог Саве и конзулата у Османском царству, Србија је предузимала кораке да одржи националну свест код српског становништва. Влада у Београду је улагала велике напоре да владичанске столице Рашко-призренске и Скопске епархије уместо Грка почну заузимати Срби. У томе је и успела 1896. године, када је на то место постављен владика Дионисије. Улагање у просвету, културу и ширење националне свести допринело је да се спречи расрбљавање. Од великог значаја у томе било је и ослобођење српског народа на Косову и Метохији 1912. године. Ванредни професор са Аристотеловог универзитета у Солуну Вермунд Арбаке у чланку „Western Thrace in a Three-Way Contest between Bulgaria-Greece and the Ottoman Empire“ разматра положај Западне Тракије у бурној деценији након балканских ратова. Ова област првобитно није била од највећег приоритета за државе које су на њу полагале право. Њена позиција се мењала зависно од ратова и дипломатских акција. Занимљив аспект политичких догађаја су променљиви савези између Бугарске, Грчке и Османског царства који су формиран након сваког новог развоја догађаја и спремност некадашњих непријатеља да улазе у савезе. Рад Биљане Стојић „The International Dimension of a Local Problem: Serbian Goals versus Italian Aspirations in Albania (1912–1914)“ бави се покушајем Србије да себи обезбеди излаз на Јадранско море преко једне луке на

албанској обали. Премда је подухват датиран у 1912. годину, у време Првог балканског рата, имао је далекосежне последице по међународне односе и у Првом светском рату. Творац овог плана изласка Краљевине на море био је српски председник владе Милован Миловановић, који је за своју идеју обезбедио подршку Русије и неутралност пријатељских држава Француске и Велике Британије.

Другом тематском целином зборника под насловом *Wartime Nationalisms* обухваћено је четири чланка. Ванредни професор Универзитета Сапиенца у Риму Фабио Граси бави се у чланку „Ottoman Demographic Engineering before and during World War I“ насељавањем и расељавањем становништва од стране Османског царства током Првог светског рата. Он се посебно посветио проучавању положаја Јермена за које је после балканских ратова стварање националне државе постало нужно ради заштите од Турака. Кампања крвавог истребљења Јермена у Анадолији, започета 1915. године, представља „први геноцид 20. века“, а узрокована је гомилањем фактора претећих по Османско царство. На овај рад надовезује се веома блиска тема чланка „The Ottoman Empire and the Caucasus Front (1914–1915)“, аутора Роберта Шаронеа са Универзитета Сапиенца, у коме су анализирани извештаји италијанског војног аташеа у Цариграду о Османском царству и Великом рату. Разлог одабира тих извора јесте потпуност саопштених информација које обилују статистичким и политичко-војним подацима и економским анализама. Прича човека који је описао Османско царство нераскидиво је у вези са подвизима младог и бриљантног генерала Мустафе Кемала, националног хероја, вође Републиканске народне партије, оснивача и првог председника Турске. Ванредни професор Универзитета у Печују Арпад Хорњак се у раду „A Document of Nation-Building and State Disintegration: The Belgrade Military Convention“ бави последицама потписивања Београдске војне конвенције од 13. новембра 1918. године. Било је то последње примирје Првог светског рата, а потписали су га делегација поражене Краљевине Угарске и представници земаља савезница. Београдском војном конвенцијом окончан је рат на балканском ратишту, али је омогућено и напредовање трупа Антанте (Србије) ка широким територијама Краљевине Угарске. У том тренутку су и Угарска и Француска сматрале корисним постојање посебног споразума за балканско ратиште. Њихови разлози суштински су се разликовали. Док је Угарска настојала да одржи *status quo* до одржавања Мировне конференције, Француска је посматрала Конвенцију као корак ка успостављању своје послератне доминације над централном Европом. Последњи у овом другом делу зборника је чланак ванредног професора Универзитета Сапиенца и стручњака за међународне односе

Ћузепеа Моте „Charity in Time of War. The Joint Distribution Committee in Russia in the Context of Humanitarian Internationalism“. Мота разматра оснивање и деловање Америчког заједничког дистрибутивног комитета чији је циљ био да помогне јеврејским заједницама у источној Европи и Османском царству за време Првог светског рата. Био је то важан и успешан хуманитарни експеримент. Његова улога показала се кључном не само због материјалне помоћи уручиване јеврејским заједницама, већ и због дефиниције универзалне визије хуманитаризма ојачаног у рату. Комитет је убрзо постао стабилна организација која је неговала блиске односе са владама већег броја држава, а могла је утицати и на њихове политичке одлуке.

Трећу групу радова из зборника под насловом *Nationalism and Society* чини шест радова. Први међу њима, „Black Hand. Myths, Missuse of Facts and Historiographical Controversies“ Александра Животића, разматра сложену улогу тајне организације Црна рука а представља одговор на ревизију постојећих знања о Првом светском рату у једном делу западне историографије. Ради се о умањивању немачке и аустроугарске кривице за избијање сукоба и налажењу криваца у виду српског национализма као главног покретача дубоко увреженог завереничког понашања српског народа, терористичких метода политичке борбе и сталних реметилачких активности усмерених на свргавање постојећег међународног поретка у Европи. Такве тежње у радовима појединих стручњака на нејасан начин говоре не о стању и резултатима савремене историографије, већ о текућим политичким интересима и потребама појединих великих сила. У чланку „For the Health of the Nation : (Re)Affirming Gender Roles in Interwar Romania“, ауторке Георгета Фодор, ванредна професорка Георге Емил Паладе Универзитета за медицину, фармацију, науку и технологију у Таргу Мурешу (Румунија), и Марија Татар-Дан, ванредна професорка истог универзитета, се баве анализом утицаја Великог рата на обликовање румунских националних и родних идентитета у првој деценији након његовог завршетка. У истраживању су коришћени мемоари, новински чланци и јавни говори. Ови извори су показали да су у првој деценији међуратног периода, расправе о родним идентитетима у Румунији биле део општег настојања да се национални пројекат јединства оствари у пракси. У раду „D’Annunzio’s Seizure of Fiume (Rijeka) in 1919 and the Proces of Politicization of Women in Serbia (Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes)“ Ана Столић се бави растућом улогом жена у политичком животу Краљевине СХС по завршетку Првог светског рата. Заоштрена међународна ситуација у Ријечи и њеној околини непосредно после рата и епизода заузимања Ријеке/Фиуме које је извео италијански песник и политички идеолог

Габријеле д'Анунцио у септембру 1919. године утицали су на активност и испољавање политичких ставова дела обновљеног женског покрета у Краљевини СХС, пре свега *Народног женског савеза Срба, Хрвата и Словенаца*. Проучавање наступа жена на оснивачком конгресу ове организације, а у вези са догађајима у Риједи и околини, је показало да је већина говорница наступала са идентитетских позиција Југословенки. Осим тога, њихово југословенство садржало је и дубоку родну димензију. Позивање на материнство као на најважнију женску улогу указало је да је родни капацитет жена-мајки будућих нараштаја и даље најјачи женски аргумент у реторици новог дискурса југословенства. „Literature in Service of the Nation: How "Pobratimstvo" Was Created“ је чланак Јоване Шаљић Ратковић који говори о мотивима настанка збирке песама „Побратимство“, чији су аутори тројица младих муслимана: Осман Ђикић, Авдо С. Карабеговић и Омер-бег Сулејманпашић-Деспотовић. Након повлачења османске управе с подручја Балканског полуострва у другој половини XIX и почетком XX века, Кнежевина а потом Краљевина Србија је приступила општем културном, политичком и социјалном пројекту познатом под називом „национализација муслимана“. Ово становништво она је сматрала делом сопственог националног бића повезаног заједничким језиком и етничким пореклом. Ипак, како су у Босни и Херцеговини политичке активности из правца Србије биле у то време онемогућене због отпора аустроугарских власти, српска страна је свој пробој према муслиманима вршила преваходно путем културе, нарочито књижевности и књижевних часописа. Овакав приступ дао је резултате тек од друге генерације муслимана која је, не памтећи турску управу, почела да раздваја верски од националног идентитета. У томе је предњачила образована муслиманска омладина из Босне и Херцеговине изражавајући се пре свега кроз родољубиву поезију али и друге књижевне облике. У чланку „Demographic Statistics as a Means of National Representation in Serbia in the Second Half of the 19th Century“ Александра Вулетић разматра која је била улога статистике у Србији у другој половини XIX века. Када је средином тога столећа почела да се развија, статистика је сматрана средством које може допринети друштвеном напретку и народном благостању. Уз помоћ статистичких података, државна управа је требало да регулише развој народне економије. Поред тога, пораст броја становника и побољшање демографске структуре требало је да омогуће друштвени просперитет у циљу остварења националних тежњи – ослобођења и уједињења српског народа. После 1878. однос према статистици почиње се мењати. Она се поимала првенствено као показатељ друштвеног стања, а не као средство које ће довести до друштвених промена и остварења националних циљева.

У чланку „Some Regional Specificities of Agricultural Production in Serbia: Old Districts and Liberated Areas in Light of Statistical Data (1878–1912)“ Гордана Гарић је, на темељу статистичких података, извршила упоредну анализу неких особености пољопривредне производње у старим окрузима и новим крајевима Србије у периоду од стицања независности до Првог балканског рата. Мали број становника и живот на периферији Османског царства у великој мери је обележио привреду нових крајева. Пораст становништва који је уследио након ослобођења условио је ширење обрадивих површина и развој производње житарица које су чиниле основ исхране становништва. Најразвијенију грану привређивања у ослобођеним областима чинило је екстензивно сточарство и земљорадња са релативно ниским степеном продуктивности. Као и у старим окрузима и у новим крајевима постојала је неповољна структура сељачких поседа где су већину сељачких имања чинили поседи мањи од 5 хектара.

Развитак модерних европских друштава – успостављање и развој државних институција, културни, образовни и научни напредак, као и демократски политички и парламентарни живот нису били могући без ослобођења од хабзбуршког, османског и руског империјалног утицаја. На путу изградње нација европска друштва су се суочила са многим изазовима, препрекама и разликама између политичких установа и уставних начела с једне, и степена економског и културног развоја с друге стране. Временски оквир обухваћен тематским зборником радова *War, Peace and Nation-building (1853–1918)* заправо представља граничне године које обележавају врхунац процеса националне мобилизације и крах царстава. Чланци у зборнику имају за циљ да прикажу процесе који су се одвијали у време мира, рата и склапања уговора, а током којих су појединци, нације и царства стварали своје идентитете. Они разматрају различите теме, од улоге обичних људи у обликовању пејзажа национализма и царстава, историје жена, породица, заједница и елита, преко модернизације и утицаја османског и хабзбуршког наслеђа на Балкану, ратова као чинилаца националне еманципације, па до коначног пада царстава и утемељења модерних националних држава.

Урош ТАТИЋ

**Јована Шаљић Ратковић,
Из турског вакта у ново доба.
Муслиманско становништво Србије 1868–1912,
Београд: Историјски институт, 2020, 203 стр.**

У издању Историјског института изашла је прошле године монографија истакнутог оријенталисте млађе генерације др Јоване Шаљић Ратковић *Из турског вакта у ново доба. Муслиманско становништво Србије 1868–1912.*

Тема коју обрађује – муслиманско становништво настањено у Србији у периоду између 1868. и 1912. године – бројност, етнички састав, социјални статус, верски и просветни живот, однос Србије према њему – све до појаве ове књиге није била предмет посебне пажње домаће науке. Осим помињања у делима општијег садржаја, као и понеког описа какве старе џамије или муслиманског обичаја међу локалним житељима у путописима, бављења овом темом није било. Отуда је ова студија највећим делом написана на основу необјављених архивских докумената и грађе српске провинијенције, као и званичних статистичких публикација, што додатно доприноси њеној вредности.

Монографија се састоји од два основна поглавља – *Путевима ослобођења* и *Путевима уређења*, која су подељена у више потпоглавља, као и од *Предговора* и *Закључка*. Књига је обогаћена занимљивим фотографијама и статистичким табелама, чији се списак наводи после закључка на српском и на енглеском језику, након чега следе *Извори и литература*. Читање књиге олакшавају на крају донети *Регистри – именски и географски*. Стварању слике о политичко-друштвеној клими и међусобним односима српске државе и њеног муслиманског становништва доприносе бројни приложени примери преписке између српске политичке елите и муслимана настањених у Србији, као и извештаји о различитим српско-муслиманским односима.

Прво поглавље обухвата период од српских устанака на почетку XIX века до признавања независности Кнежевине Србије 1878. године. Најпре се доносе општи подаци о муслиманима у Србији тога времена – о њиховом броју, распореду по градовима и варошима Србије, у којима су искључиво били настањени, о подели на старинце и придошлице из времена дахијске управе, махом из Босне и из албанских крајева, о напуштању Србије у време српских устанака, као и о односу државе према њима. Ауторка истиче да је питање турског становништва почело да

се решава још у Првом српском устанку, када се млада држава тек рађала. Вође устаника, као и образовани и просвећени Срби, сматрали су да носиоце турског феудализма (спахије, јаничаре, војску) треба протерати, а обичан свет оставити у својим домовима. Током читавог периода између 1815. и 1867. године у Србији је постојала двојна српско-турска власт. Слабљење османске централне власти, као и дипломатска офанзива кнеза Милоша учиниле су да српска управа почне све више да потискује турску и да се број Турака константно смањује, да би, након царског фермана из 1867. године, односно преласка Београда, Смедерева, Кладова и Шапца у српске руке, у Србији остао да живи занемарљив број муслимана (ауторка нас обавештава да их је према попису из 1874. године било 6.176, и то највише у Алексиначком, Књажевачком, Подрињском и Шабачком округу, а у Београду свега 36).

Заједно с бројем муслимана смањивао се и број џамија. Једна од њих била је стара Бајракли џамија у Београду, која представља окосницу приче првог поглавља. Обнављање џамије 1868. године и стављање муслиманске верске организације на терет државног буџета сматра се, по речима ауторке, почетком *de facto* постојања Исламске заједнице Србије, њеног званичног пута у српској држави. У првом поглављу приказан је и живот малобројних београдских муслимана на Дорћолу и њихових хоџа, махом из Босне, које је бирала и постављала српска држава. С почетком српско-турског рата, 1876. године, Београд су напустили сви муслимани, након чега је џамија затворена „до даљег“.

Током припрема за рат појавило се, као веома важно, питање сарадње и питање заједништва с муслиманима. Индикативне су у том смислу речи кнеза Милана Обреновића које је он, у својој ратној прокламацији, упутио српским војницима, поручујући им да у пределима на које иду, поред браће која ће их „као своје избавитеље раширеним рукама дочекати“, живе и њихова браћа „по крви и по језику“ која ће им се супротставити оружјем, али коју треба, кад положи оружје, штедети и чувати им породице, имање и веру. „То ће вам набавити поштовање просвећеног света, и убедити га, да сте у њему заслужили боље место“, цитира ауторка речи кнеза Милана, истичући да се у његовом прогласу могу уочити два момента која су обликовала српску политику према муслиманима након завршетка турског периода у Србији: први је жеља за повратком муслимана у српско национално окриље (порекло им је било неспорно), а други тежња за „признањем“ просвећене Европе, којој је Србија, како је осећала, по свим мерилима припадала.

Друго поглавље монографије обухвата период између 1878. и 1912. године, када је, заједно са четири нова округа – Нишким, Пиротским,

Топличким и Врањским, у састав Србије ушао и нешто већи број муслимана различитог етничког порекла (албанског, турског, ромског и словенског (српског)). Оваква етничка структура муслиманског становништва наметала је потребу диференцираног приступа државних власти према њима. Својим верским особеностима издвајало се бројно ромско становништво (приближно половина од укупног броја муслимана), коме је посвећено друго потпоглавље овог дела књиге – „Циганска вера“. Њихова вера је у себи садржавала и хришћанске, и муслиманске, и паганске елементе, што је за ову популацију, по речима ауторке, „представљало практично решење“, али је чинило да од других муслимана, укључујући и муслиманске свештенике, не буду прихваћени. Њихова „несталност у вери“, заправо одсуство вере, као и начин живота који се није уклапао ни у једну веру (међусобна трампа и продаја жена, ванбрачне заједнице итд.) наводиле су власти да их масовније покрштава, из чега је, иначе, било изузето „турско“ и албанско муслиманско становништво.

Свесна чињенице да без јединства с муслиманима не може бити јаке и стабилне будуће државе, Србија је, како ауторка кроз књигу показује, решавала верска, просветна и социјална питања муслиманског становништва у земљи, настојећи да, с једне стране, поштује Берлински уговор и њиме прописана права мањина, а, с друге, да покаже муслиманима у окружењу да брине за своје муслиманско становништво. Ипак, дојучерашњим господарима, ненавикнутим на једнакост с хришћанима, није одговарао законом прописан равноправан положај, као ни живот у „неверничкој“ држави, па су се, по завршетку рата, убрзано исељавали у Османско царство.

Осим тога, српски интереси су се налазили у још увек неослобођеним деловима српских средњовековних земаља – Босни и Херцеговини и Старој Србији. Ауторка показује како су поступци српских власти према муслиманима у земљи, и поред обавезе да поштују одредбе Берлинског уговора и жеље за отварањем према Европи, првенствено били усмерени ка вишем циљу – будућем ослобођењу и уједињењу српских земаља и становништва. То се нарочито односило на муслимане у Босни и Херцеговини на које је Србија рачунала и у националном погледу. Посебно је водила рачуна о њиховим интересима у насељима дуж границе с Босном (попут Шапца и Малог Зворника). „Престони Београд“ (који је обрађен у посебном потпоглављу, којим се завршавају основна поглавља монографије) био је центар окупљања и организовања муслимана избеглих из Босне и Херцеговине пред аустроугарском окупацијом, који су се изјашњавали као Срби мухамеданске вере и са којима је држава тесно сарађивала у свом националном раду. Осим тога, у Београд су долазили и

у њему се школовали муслимани из Босне наклоњени српској националној идеји, због чега је 1890. године Никола Пашић, тада градоначелник Београда, предлагао обнову Бајракли џамије, која је и обновљена и наставила с радом 1893. године, после чега је настављена и ранија пракса постављања муслиманских верских службеника из Босне, што је такође имало далекосежне националне циљеве.

С друге стране, Србија је према Албанцима који су после 1878. остали да живе у пограничним крајевима ка Косовском вилајету водила политику попуштања и уступака (често и на штету локалног православног становништва), подизања школа и џамија, а све у настојању да се ублаже репресалије према српском православном становништву у Турској. Међутим, та политика попуштања и уступака није дала веће резултате. Илустративан је пример школе за албанску децу у Сијарини, која је и поред свих уступака албанском становништву радила лоше или никако и заправо је била, по речима ауторке, неуспешан пројекат српских власти. „Стално попуштање локалним албанским главарима, чиновничка намештења са широким овлашћењима, поклони и краљевска признања, производили су потпуно супротан ефекат од очекиваног, стварајући уместо лојалних грађана локалне разбојнике и агитаторе“, наводи се у монографији.

Једно потпоглавље посвећено је „другој престоници Србије“ – Нишу и односу власти према нишким муслиманима. У том смислу је илустративан пример који ауторка наводи, а то су речи кнеза Милана при његовом уласку у Ниш јануара 1878: „Поздрављам вас, као заступник правде, као бранилац слободе, једнаке за све грађане, за све вере!“ Међутим, и поред обећане једнакости, гарантовања живота и имовине, из Ниша се после рата иселио велики број Турака, истиче ауторка, наводећи статистичке податке из релевантних извора. Преостали муслимани настанили су се у Београд-мали, где је била и једина активна џамија, а у њеном дворишту четворогодишња турска школа. У њој се нису учили ни српски језик ни српска историја све до 1891. године, када је Министарство просвете регулисало њен рад. За учитеља српског језика и српске историје са земљописом доведен је Хусејин Бабић, Албанац „фанатично одан српској ствари“, српски добровољац у српско-бугарском рату 1885. године, који је предавао и у школи за Албанце у Сијарини и коме је у књизи, с разлогом, посвећен читав један одељак. Кроз његов живот, школовање и рад могу да се сагледају политичке тенденције и културно-просветна настојања српске државе у Косовском вилајету.

У овом одељку налазимо и врло занимљиве описе Ниша, типичне турске паланке чије су неке од главних улица „биле тако узане и пуне

кафана да ни воловска кола нису могла да прођу до пазара“. Ређају се приче о некада импозантном, а у то време трошном и запуштеном конаку нишког мутесарифа Хафис-паше, који његов осиромашени, али горди унук није хтео да прода Милану Обреновићу за потребе двора, па је то учинио тек његов праунук Мустај-бег, затим о убрзаној изградњи вароши која се „доста брзо и динамично попуњавала новим становницима“, али и о старим Нишлијама свих вера, који су „наставили [...] да уживају у грицкању леблебија, чибуцима и ‘сркању и печењу кафе’“, као и о старој чаршији, махалама и четвртима, које су по изгледу и начину живота људи у њима још дуго по одласку Турака „одржавали оријентални колорит вароши“.

О настојањима српске државе да реши просветна и верска питања муслимана говори се и у одељцима о Лесковцу и Малом Зворнику, затим о масуричким муслиманима, који су после 1878. године били махом Роми, као и шабачки муслимани. Ауторка наводи како су покушаји власти да ромску децу приближи новој држави и друштву били неуспешни, али и да ту „иза добре намере нису стајали неки дубљи политички интереси“.

Монографија др Јоване Шаљић Ратковић проблем муслиманског становништва у Србији у периоду 1868–1912. године не обрађује као независну и изоловану друштвено-историјску појаву, већ је сагледава кроз призму виших државних и националних интереса којима је српска држава тежила у времену буђења нација и националних покрета широм старог континента. Она аргументовано показује како су власти ослобођене Србије имале јасну визију и разрађену политику у односу на муслимане српског језика у земљи и у суседству. С обзиром на то, обрађена тема има далеко шири значај у српској историографији него што јој то име казује, због чега је још важније што ју је др Шаљић Ратковић зналачки и свеобухватно обрадила.

Ваљало би, на крају, додати и то да је монографија писана лепим стилем и језиком, занимљиво и за шире читалачке кругове, нарочито на местима где се описују градови који су центри збивања у вези са муслиманским живљем, живот у њима, неки обичаји, зачињени и по којом анегдотом, поједине личности, нарочито знамените хоће и учитељи – борци за српску националну ствар итд.

Све ово говори да ће књига бити незаобилазна литература бројним научницима, али и да ће лако наћи свој пут до читалаца ван научног света.

Милун СТИЈОВИЋ

На граници хришћанске Европе. Поглавља из хиљадугодишњег мађарско-српског суживота,
ур. Арпад Хорњак, Нови Сад: Форум, 2020, 357 стр.

Зборник *На граници хришћанске Европе. Поглавља из хиљадугодишњег мађарско-српског суживота* састављен од двадесет једног рада српских и мађарских истраживача, посвећен је значајним питањима која су обележила вишевековну заједничку прошлост Срба и Мађара. Објављивању овог зборника претходио је научни скуп о српско-мађарским везама, који је одржан 21. и 22. фебруара 2019. године у Мађарском културном центру у Београду. Већина реферата који су представљени на поменутом скупу, публикована је у оквиру овог зборника. Потреба за једним оваквим зборником је вишеструка. Вековима је судбина Срба и Мађара обележена разним историјским околностима, које су некада доводиле до међусобних сукоба, али неретко и до плодноне сарадње, у политичком, економском и културном погледу. Хронолошки гледано, радови обухватају период од позног средњег века до савремене епохе, тј. до почетка деведесетих година 20. столећа. На самом почетку налази се *Уводна реч* (7–8), произашла из пера Његове екселенције др Атиле Пинтера, амбасадора Мађарске у Београду, у којој је скренута пажња на важност српско-мађарских веза кроз векове.

Зборник је отворен прилогом Томаша Палошфалвија *Бранковић на мађарском престолу? Питања у вези с избором краља (1440)* (9–19). Аутор износи занимљиву хипотезу према којој је деспот Ђурађ изменио свој тврдокорни став према Фирентинској унији цркава (1439), како би већи део угарских великаша подржао једног од његових синова у борби за угарски престо. Тиме би српска владарска породица створила јединствен одбрамбени фронт према Турцима Османлијама. У раду *Српски деспоти и властела у државној структури Угарске (1404–1459)* (20–35) Александар Крстић говори о улози коју су деспоти Стефан Лазаревић и Ђурађ Бранковић имали у угарском државном организму као вазали, а самим тим и барони угарског краља. Српско-угарско савезништво је превазилазило политику одбране од Турака Османлија и уклапало се у шире оквире угарске политике. Такође, аутор напомиње да су поједине српске велможе добијале поседе директно од угарског краља, попут великог челника Радича. Поред тога, познато је да су се поједини српски великаши пред крај прве половине 15. века нашли у угарској служби. Невен Исаиловић у раду *Међуречје Саве и Дрине у позном средњем веку: између Угарске, Србије*

и Босне (36–49) доноси историјат међуречја двеју река (Саве и Дрине) од 13. до 15. века. Условљен геополитичким положајем овај простор је често био предмет сукоба између околних држава: Србије и Угарске, а нарочито Србије и Босне, Босне и Угарске, али и Угарске и Турске након пада Деспотовине (1459) и Босанског краљевства (1463).

Пал Фодор у раду под називом „*Лав верског рата*”: *Јахјапаша-оглу Бали-бег (?–1527). Проширење и покрајинске елите у европској пограничној области Отоманског царства у раном 16. веку (50–72)* наводи пример Бали Бега, као припадника нове елите која је имала истакнуту улогу у пограничним крајевима Османског царства. Бали Бег је у више наврата вршио функције у балканским санџацима (Смедеревски, Скадарски, Босански, Видински) и одиграо велику улогу у освајању Београда (1521) и већег дела Угарске, након битке код Мохача (1526). Занемареним питањима организације институција Српске православне цркве на тлу угарских земаља под турском влашћу у 16. и 17. веку, бави се Антал Молнар – *Српска православна црква на западном крају Османског царства (73–85)*. Аутор наглашава флексибилност српских црквених институција у прилагођавању османском административном уређењу. Са друге стране, Исидора Точанац-Радовић чланком *Угарски сабор 1764–1765. године и терезијанска реформа Српске православне цркве (86–95)* скреће пажњу на разлике у ставу Дијете из 1764/65. и царског двора према српском питању. Док се Сабор залагао за поништавање привилегија које су Срби добили од цара Леополда, намере царице Марије Терезије огледале су се у успостављању реда у унутрашњој организацији Карловачке митрополије, без угрожавања српског положаја у Хабзбуршкој монархији.

Приказ равоја српског школства у Хабзбуршкој монархији од средине 18. века, доноси Биљана Шимуновић-Бешлин, *Школство Срба у Угарској (96–107)*. Она посебно наглашава значај прилагођавања српског школског система реформисаном просветном систему Хабзбуршке монархије. Радом *Српско-мађарски сукоб (108–121)*, Роберт Херман предочава околности које су довеле до сукоба Срба и Мађара у револуцији 1848/49. године и последице истог по положај српског народа у јужним деловима Угарске. Попут других мањина, Срби су Законом о народностима (1849) признати као политичка заједница, али нису остварили право на територијалну аутономију. Да је демографски развој српског становништва на том простору, а нарочито у урбаним срединама био у опадању током 19. века, истиче Нино Делић у раду *Демографски развој српског становништва у Угарској у другој половини 19. века (122–135)*.

Михаел Антоловић у прилогу *Мађаризација Немаца у Угарској (1867–1914) (136–147)* анализира средства мађаризације Немаца, која су од

времена нагодбе између Беча и Мађара 1867. до почетка Првог светског рата 1914. године примењивале угарске власти. У којој мери су идеолошки и политички ставови Беча утицали на научно-истраживачки рад Лајоша Талоција и Бењамина Калаја показује Имре Реш у раду *Историјско политички мотиви и последице истраживања Лајоша Талоција и Бењамина Калаја у југоисточној Европи до смене векова* (148–175). Аутор посебно наглашава да је Бењамин Калај, у складу са балканском политиком Аустроугарске, од Талоција очекивао да своја истраживања усмери ка наративу којим би био изграђен историјски, национални и културни идентитет, верски и етнички разнолике Босне. Золтан Ђере, *Урбанистички и демографски развој Новог Сада 1867–1918* (176–203), бави се чиниоцима који су допринели урбанизацији „српске Атине”, између којих истиче специфичност географског простора и историјски развој, али и чињеницу да је Нови Сад био слободан краљевски град.

У раду *Мађарски писци и српски књижевници у Војводини у првој половини 20. века* (204–217) Ференц Немет даје преглед најважнијих момената у богатим српско-мађарским књижевним односима током прве половине 20. века, као што су: изложба мађарских књига у Београду (1939) и Прво мађарско књижевно вече (1941), организовано под паролом уговора о српско-мађарском пријатељству од 12. децембра 1940. године. Гојко Маловић у раду *Оптирање Срба у Мађарској и Мађара у Југославији (1920–1931)* (218–228), показује да је иселјаване српске мањине из Мађарске у Југославију било заступљеније него када је реч о обрнутом случају. Зоран Јањетовић, *Могућности утицаја националних мањина на доношење политичких одлука у Краљевини Југославији 1918–1941* (229–265), истиче да је учешће представника националних мањина у политичком животу Југославије било маргинализовано.

Мађарске представе о Србима у међуратном периоду концизно је представио Арпад Хорњак, кроз текстове објављене у мађарским научним и политичким часописима, званичним актима Министарства спољних послова, у прилогу *Представа о Србима у спољнополитичком размишљању Мађарске у деценијама између два светска рата* (266–286). У раду *Положај мађарске мањине у Краљевини Југославији* (287–303) Ласло Биро закључује да је положај Мађара у Југославији, слично осталим мањинама, био маргинализован, што се превасходно видело у школском систему и готово непостојећем учешћу мањина у политичком животу Југославије. На то је у наведеном раду (229–265) указао и З. Јањетовић. Александар Хорват, *Мађарска окупација Бачке и Барање у Другом светском рату* (304–320), скреће пажњу на дискриминаторску и насилну политику мађарских власти према Србима у Војводини током

Другог светског рата, што је додатно оптеретило односе између два народа.

Енике Шајти, *Партизанска одмазда над Мађарима у Војводини: резултати и упитници историографије* (321–329), указује на недовољну испитаност партизанске одмазде над мађарским народом у Војводини и подстиче подробније истраживање архивске грађе о овој проблематици. Условима смештаја и финансирања мађарских избеглица у Југославији након совјетске интервенције (1956), бави се Катарина Ковачевић у раду *Мађарске избеглице у Југославији 1956–1957. године* (330–345). Упркос почетном отпору југословенских власти, ово питање је решено уз помоћ Високог комесаријата ОУН за избеглице. О положају Мађара у Југославији након Другог светског рата, па све до почетка деведесетих година 20. века, говори Агнеш Ознер, *Историја Мађара у Војводини од 1944. до 1990. Историја Мађара у Војводини након Другог светског рата – време контрадикција* (346–357). Он запажа да се положај Мађара поправио од времена реформи у СФРЈ у периоду 1967/74. године, а током 1969. године основан је Хунгаролошки институт, који је за циљ имао истраживање и неговање духовног наслеђа војвођанских Мађара.

На крају би још једном требало истаћи да је кроз ове прилоге дат сажет, али користан преглед српско-мађарских веза кроз векове. Тиме се подстичу даља истраживања, како појединачних проблема, тако и оних који захтевају синтетички приступ. Самим тим, афирмишу се критичко сагледавање и актуелизација осетљивих питања из богате заједничке прошлости српског и мађарског народа.

Марко ГАВРИЛОВИЋ

Cristian Constantin,

The Lower Danube Region and the South of Russia: International trade, Navigation and Merchants in the British Consular Reports (1829–1900),
Mauritius: Lambert Academic Publishing, 2020, 136 p.

Пред нама је дело румунског историчара млађе генерације Кристиана Константина које се бави међународном трговином, пловидбом и трговцима који су деловали на простору између Доњег Подунавља и јужне Русије, према извештајима британских конзула у периоду од 1829. до 1900. године. Од почетака ратова за ослобођење европских хришћана

против Османског царства, преплитање великих сила као што су Русија и Велика Британија давало је печат судбини потлачених народа који су тражили своју слободу, државу, националну посебност и место међу европским народима. Влашка, односно Румунија, једна је од земаља која је формирана слабљењем Османлија и њиховим повлачењем са европског тла и Константин се осврнуо на један део, економски аспект, у формирању румунске државе.

Ова студија даје приказ економског развоја и како се кроз економски оквир види настанак и развитак једне земље кроз трговину житарицама у периоду од 1829. године, када је формирана провинција Влашка, све до 1900. године, када је Краљевина Румунија увелико међународно призната земља. Аутор ове студије је презентовао како држава у настајању почиње да формира своју привреду и како је своју економију уклопила у европску и светску, кроз локални пример регије Браиле, која се бавила производњом житарица и трговала са европским, јужним делом Русије. Један од комплекснијих задатака свакако је било представити румунско-руске трговинске односе, који су се развијали у етапама, од монопола који је држала османска страна, преко уласка у капитализам западног либералног типа, све до протекционистичке економије која се развила непосредно пред избијање Првог светског рата.

Румунија је током деветнаестог века постала једна од европских држава која је базирала своју привреду на производњи житарица и имала највећу производњу жита по глави становника. Проблем је што стечени капитал није улаган у развитак индустријске производње који би пратио привредни у економски развитак државе. Стечени капитал је био акумулиран и служио је за размену добара са другим земљама, што је према мишљењу аутора Румунију и цео регион Црног мора оставио у економском заостатку до дана данашњег. Овде аутор мало претерује, узимајући у обзир све оне догађаје из двадесетог века који су наступили после овог периода, од светских ратова, Хладног рата, Маршаловог плана за земље западне Европе, као и чињеницу да је Румунија земља која је формирана у деветнаестом веку и није била колонијална сила као значајан број европских земаља са којима аутор пореди Румунију. Насупрот томе, Румуни су народ који се борио против колонизације и окупације, тако да почетне тачке развоја привреде и економије нису биле исте за све европске државе.

Рад је структуриран у четири поглавља, тако да је са уводним делом, табелама, графиконима и библиографијом издат на 128 страна. Константин је као изворе користио архивску грађу из Националног архива Румуније у Букурешту у Националног архива у Лондону.

У првом поглављу се анализира економски развој румунског друштва, од оног које је баштинило наслеђе османске економије, до оног које се уклопило у капитализам западног типа. За временске одреднице узете су две кључне године за румунску историју, као и за историју хришћана Балканског полуострва: 1829. година и склапање Једренског мира, као и 1856. година и склапање Париског мира којим је окончан Кримски рат. Са Једренским миром основана је провинција Влашка, претеча румунске државе, док је са Париским миром Русија изгубила ексклузивну улогу заштитнице православних хришћана у Османском царству и самим тим доминантну улогу у унутрашњој политици Османског царства. У другом поглављу се анализира међународна трговина у Одеси 1882. и 1883. године из британске перспективе, перцепције британских конзула из друге половине деветнаестог века. Ту је, наравно, акценат стављен на економску политику Русије, као и њен однос у међународној трговини у црноморском басену. Велика Британија је Русију доживљавала као главног такмаца за превласт у том региону што и показују дипломатски извештаји. У наредном поглављу, будући да је Добруца од 1878. године постала целовити део румунске државе, дошло је до модернизације лучке трговине у Доњем подунављу и румунско-британска трговина је постала интензивнија, јер су луке модернизоване за увоз и извоз тражене робе. У четвртном поглављу је на примеру луке Браила представљено како је 90-их година деветнаестог века текла међународна трговина из Румуније ка другим европским државама, као и трговине која је обављана у супротном смеру, из иностранства у Румунију. Трговина је била предмет иницијативе приватних поседника и власника добара, не организоване државне политике. Као главни извор аутор је користио британске дипломатске извештаје који дочаравају економску слику града Браиле, пољопривреду, увоз, извоз, навигацију морског саобраћаја.

У овој студији Кристиан Константин се ухватио у коштац са једном од комплекснијих тема, а то је економска историја у оквиру формирања једне државе и друштва у настајању, као и прекомпоновању једног економског система из османско- монополистичког у либерално-капиталистички. Овакве теме су потребне за дубље разумевање сложеног организма као што су држава, друштво, економија, међународни односи и како једна мала земља покушава да нађе своје место на светској мапи међу великим и доминантним силама.

Милан КУТЛЕШИЋ

Први светски рат на јужнословенском простору и стварање Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца,
Зборник радова са научног скупа одржаног у Вуковару 9. и 10. новембра 2018. године, ур. Вељко Максић, Вуковар: Српски културни центар, 2021, 231 стр.

Из издавачке делатности Српског културног центра Вуковар из Вуковара октобра 2021. године изашао је зборник посвећен крају Првог светског рата на јужнословенском простору Аустроугарске монархије. Уже тематски зборник се односи на оне делове јужних области Монархије који су 1. децембра 1918. године ушли у састав новоствореног Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца. Зборник је произашао из рада научног скупа одржаног 8. и 9. новембра 2018. године. Учешће на научној скупци је узело 14 истраживача из Србије и Хрватске, а 9 учесника скупа је приложило завршне верзије радова који су штампани на укупно 231 страници зборника *Први светски рат на јужнословенском простору и стварање Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца*.

Иако је зборник обимом невелики у њему су обједињени радови написани на основу архивских докумената из архива у Србији, Хрватској и Француској, објављених извора, мемоарске и историографске литературе. Публиковани радови отварају нова истраживачка питања која су разматрана са нових становишта, а изнети закључци ће засигурно подстаћи додатно интересовање научне јавности за Први светски рат. Темат зборника се односи на Први светски рат, али су аутори настојали да истраживачки тему рата ставе у шири друштвени, политички и културни контекст епохе. Радови су научно утемељени, али су писани разумљивим језиком што ће у укупној оцени допринети већој пријемчивости зборника и учинити га интересантним не само стручњацима већ и широј јавности.

Први рад у зборнику припада Милану Мицићу, стручњаку за добровољачко питање. У складу са својом уже-стручном истраживачком облашћу колега Мицић је разматрао питање српских добровољаца током све четири године рата, посебно усмеравајући пажњу читаоца на мотиве и очекивања који су војнике аустроугарске војске одводили у статус добровољаца српске и црногорске војске. Даље, колега Мицић је разматрао улогу добровољаца у изградњи темеља нове државе, као и њихову војничку и националну употребу у контексту промовисања југословенства и југословенске идеје од стране Србије и Црне Горе.

Док се колега Мицић бавио колективном судбином добровољачке групације Урош Шешум је у свом раду фокус истраживања усмерио на судбину појединца. За тему рада узео је лик четничког војводе Василија (Стевана) Трбића који је важна фигура српске, али и локалне историје, с обзиром да је рођен и најраније детињство провео у Бијелом брду, недалеко од Вуковара. Колега Шешум се у приложеном раду фокусирао на рани период Трбићевог живота до 1906. године, односно до његовог наименовања за четничког војводу из разлога јер је тај период до овог рада био историографски недовољно расветљен. Трећи по реду рад у зборнику дело је колеге из Загреба Филипа Шкиљана и односи се на питање дезертерства и зеленог кадра на просторима Хрватске и Славоније. На основу докумената похрањених у Хрватском државну архиву колега Шкиљан је разматрао различите аспекте дезертерског покрета у јужним покрајинама Аустроугарске који је у последњој години рата постао рефлексија социо-политичког расула Аустроугарске и најави њеног скорог распада. Наредна два рада које потписују Срђан Секулић и Вељко Максић фокусирани су на локалну историју и историју свакодневног живота у позадини фронта. Колега Секулић је читаоцима представио случај једне од највећих и најбоље опремљених ратних болница на просторима јужних аустроугарских провинција. Болница „Дрвени Беч“ се налазила у близини Вуковара, у месту Бршадин, на самој граници између Срема и Славоније. Задата тема се показала изузетно захтевном јер су малобројни подаци о времену подизања болнице противуречни, и варирају од пре почетка рата па до 1915. године. Извори сведоче да је војна болница у Бршадину била импозантан објекат, капацитета седам хиљада постеља, са помоћним зградама у којима је био смештен крематоријум, црква, па чак базен и биоскопска сала. По значају и димензијама бршединска болница је ван сваке сумње била симбол Монархије, стога ни не чуди да је поделила судбину државе. Нестала је под нејасним околностима, у пожару, и то у тренутку када је хук рата већ био утихнуо.

У наредном, петом по реду раду, колега Вељко Максић је дао још један допринос локалној историји пишући о мобилизацији школства. Минуциозно, колега Максић је анализирао околности у којима је наставно особље радило током рата, на које начине су наставници били приморавани да своје професионалне, али и приватне активности саобразе тренутним ратним приликама све са циљем подизања и јачања морала и родољубља. Уведене су промене у наставне курикулуме у којима је нагласак стављен на родољубље и државну идеологију, док су друге теме које су биле оцењене као штетне биле радикално избачене из плана и програма као неприхватљив садржај. Шести по реду рад штампан у

зборнику је дело колеге Милана Гулића у коме је он разматрао околности ступања српске војске на тле Аустроугарске монархије у новембру 1918. године. Колега Гулић је истраживачки пошао од премисе да је српска војска била позвана од стране Народног вијећа у Загребу и следствено том позиву прешла вековну северну границу са циљем доношења слободе на простор Срема, Славоније и Барање. Колегиница Александра Колаковић се у свом раду фокусира на рецепцију југословенске идеје у француским интелектуалним круговима претећи генезу идеје од краја 19. века до врхунца њеног развоја током Првог светског рата и коначне имплементације у створеној држави Краљевству СХС. Рад Биљане Стојић је прилог проучавању судбине појединца у ратном вртлогу. Фокус истраживања био је ратни пут поручника Станислава Кракова који је међу првим српским војницима прешао у Аустроугарску и међу првима прошао читав југословенски простор који ће се убрзо наћи у границама исте државе. Главно тежиште рада је на последњој фази Краковљевог ратног пута, мисијама које је обављао у Ријечи и Загребу као и на његовом послератном односу са Стјепаном Радићем као главним опозиционим лидером у Хрватској. Последњи рад објављен у зборнику произашао је из пера колеге Драгана Теодосића који је у њему осликао дипломатску борбу Краљевства СХС и Краљевине Румуније око Баната. Аутор је посебну пажњу посветио дипломатским надметањима југословенских и румунских државника и њихову борбу на мировној конференцији у Паризу за наклоност и подршку великих сила у важном питању припадности и поделе Баната између Краљевства СХС и Румуније.

Главни уредник зборника *Први светски рат на јужнословенском простору и стварање Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца* је Вељко Максић, док иза издавачке делатности СКЦ Вуковар стоји Срђан Секулић који предводи ову институцију од 2017. године. Од оснивања, 2009. године, а нарочито од доласка Секулића на његово чело СКЦ Вуковар се профилише као институција од изузетног значаја за српску мањину Вуковара, али за културни живот града и околине. Оснивач СКЦ Вуковар је Заједничко веће општина, а примарни извор финансирања је Савет за националне мањине Републике Хрватске. Делокруг институције превазилази домен културе, већ узевши специфичне политичке прилике у којима ради и у којима живи српска мањина у Хрватској без задршке можемо рећи да овакве установе имају улогу бастиона националног идентитета. Како издаваштво није примарна делатност СКЦ Вуковар објављивање овог вредног и потребног зборника представља њихов пионирски подухват. Иако са скромним средствима, са само једним стално запосленим сарадником, СКЦ Вуковар од оснивања ради

прегалнички на бројним пројектима од општег значаја као што је пројекат дигитализације архивске грађе православних цркава, основних школа, културних и спортских друштава и појединаца, издавање монографских публикација покренут 2018. године. Од 2020. године Центар издаје и свој годишњак *Алманах Добра вода* који има за циљ да хронолошки сабере све годишње активности, уз пригодне текстове сарадника и пријатеља Центра. У ред редовних активности СКЦ Вуковар спадају трибине и промоције књига које се неретко реализују у сарадњи са Конзулатом Републике Србије у Вуковару, епархијом Осечкопољском и Барањском и другим институцијама. Све активности имају за циљ да помогну Србима да се национално препознају и ојачају сопствени национални и народни идентитет. Следствено томе наша је професионална и лична дужност да установе као што је СКЦ Вуковар у границама могућности помогнемо и подржимо у том тешком и озбиљном послу. Подршком кроз учешће на трибинама, промоцијама књига и научним скуповима, донацијама књига за библиотеку *Захарија Орфелин* која функционише у оквиру СЦК Вуковар доприносимо не само раду једне институције већ очувању српског народа и српске заједнице у Хрватској.

Биљана СТОЈИЋ

Владан Ђорђевић, поводом сто седамдесет шест година од рођења, Научни скупови САНУ, књ. CLXXXIX, Председништво, књ. 14, ур. Владимир Кањух, Радоје Чоловић, Мира Радојевић, Јован Делић, Београд: Српска академија наука и уметности, 2020, 542 стр.

Већ постаје традиција да Председништво Српске академије наука и уметности поједине године посвећује редовним члановима САНУ. Година 2020. била је посвећена академику Владану Ђорђевићу, лекару, председнику владе, министру, дипломати, оснивачу три велика друштва која до данас функционишу, националном раднику, писцу, преводиоцу... Тим поводом организована је изложба о деловању Владана Ђорђевића, коју је пратио и репрезентативни каталог, и велики научни скуп, из кога је проистекао зборник радова са 32 прилога.

У складу с разумењем и вишестраном активношћу Владана Ђорђевића и радови објављени у зборнику радова насталом на основу саопштења на њему посвећеном научном скупу тематски су различити, али би се

ипак могли условно поделити на три групе. Прву групу чине прилози који се односе на његов политички, дипломатски и државнички рад; другу – радови који су на било који начин повезани с медицином, а трећу – радови који се односе на Ђорђевићеве доприносе у области књижевности и издаваштва.

Зборник отвара прилог академика Василија Крестића о односу Владана Ђорђевића и Српског ученог друштва, у коме се на основу нове грађе показују мене кроз које је он прошао, од Ђорђевићевих студентских дана до времена када је као министар просвете могао битно утицати на рад Друштва, посебно у преломном тренутку његове историје – оснивању Српске краљевске академије. Амбивалентним односом према Друштву, најпре је омогућио његов рад обезбедивши му буџет, а потом одлучио да Друштво своју библиотеку и простор уступе другима и тако створио претпоставке за његово постепено гашење и укидање.

Радови у овом зборнику чија је основна истраживачка тема повезана с Ђорђевићевим радом у области медицине такође се могу објединити у неколико група. Прва се бави његовим доприносом војној медицини и санитету, њиховој реформи и развоју, образовању кадрова, личном ангажману, али и научном, којим су вредновани постигнути домети и постављена правила за рад различитих служби (Вељко Тодоровић, Јово Зељковић). Другим прилозима је основни циљ да расветле његову улогу у формирању, деловању и развоју Српског лекарског друштва и Друштва Црвеног крста (Радоје Чоловић, Владимир Кањух), а трећи се баве Ђорђевићевим публицистичким и научним доприносом развоју здравствене културе уопште и друштвене бриге о сиромашнима (Зоран Ваџић, Гордана Лазаревић, Драган Симеуновић). Специфичност овог дела зборника састоји се у томе што су неки аутори објавили више од једног прилога.

Онај део деловања Владана Ђорђевића по коме је познат најширој јавности – политичко и дипломатско деловање и државничка активност председника владе и министра – истраживало је више аутора. Дипломатску активност у Атини и пријем Ђорђевића у грчкој јавности предмет су рада Мирослава Перишића, док је на Ђорђевићеве научне и друге везе из тог периода са Стојаном Новаковићем обратио пажњу Петар Крестић, анализиравши и објавивши шест писама из њихове преписке. Ђорђевићево деловање у Атини, али и у Цариграду, и увиди које је тада стекао о балканској политици, били су повод да Славенко Терзић анализира његова историографско-мемоарска и друга дела и синтетички прикаже Ђорђевићево виђење историје Балкана и његових главних цивилизацијских токова, с посебним освртом на виђења балканских

прилика управо у време када је био посланик у Османском царству и Грчкој. Целокупан ангажман Владана Ђорђевића од младићког доба до времена разочараног политичара пратио је Ђорђе Ђурић, поредећи деловање двојице трајно сукобљених политичара, иако по много чему сличних политичких и моралних карактеристика – Јована Жујовића и Владана Ђорђевића.

Политички врхунац Ђорђевићеве каријере – време када је као министар председник водио владу – анализирао су три аутора. Владимир Јовановић је кроз анализу настанка личног режима из октобра 1897. године и преглед догађаја везаних за Ивањдански атентат уверљиво показао како су настали разни репресивни механизми у Србији, устројени ради заштите династије Обреновић. Милић Ј. Милићевић пак указао је на то да тај режим није био само ауторитаран, већ да је садржавао и значајни модернизацијски потенцијал који је остао у сенци, првенствено због политичких околности, али и материјалних проблема српске државе, док је спољну политику Ђорђевићеве владе анализирао Војислав Павловић, пратећи преговоре око конкордата Србије и Ватикана и закључио да је аустрофилска оријентација владе била исходиште за прекид преговора. Гордана Илић Марковић приказала је деловање Владана Ђорђевића током живота у Бечу, које по много чему чини целину с ранијим политичким ангажманом, али је, нажалост, њен прилог физички одвојен у овом зборнику. Писан на основу новинских чланака и публикација објављених на немачком језику, рад процењује не само Ђорђевићев ангажман (тзв. добровољно изгнанство, изасланик српске владе, заробљеник у Првом светском рату, ангажована личност после рата), већ анализира и текстове аустријских и немачких аутора о њему као политичару и аутору политичких и књижевних дела.

У трећи тематски блок овог зборника – деловање Владана Ђорђевића на пољу књижевности и издаваштва – уводи Јован Делић прилогом у коме је сажето приказао досадашња проучавања књижевног опуса Владана Ђорђевића и оцену његовог доприноса историји српске књижевности, док прилог Душана Иванића чини увод у анализу поетике Ђорђевићевих дела. Иванић је истакао колико је Ђорђевићева уређивачка политика у часопису *Отаџбина* била значајна за развој реалистичне прозе и поезије и на основу анализе главних промена у Ђорђевићевом књижевном опусу показао његов јасан прелаз из романтичарске у протореалистичну поетику. Анализом поетике бавиле су се још три ауторке. Љиљана Костић анализирао је аутобиографски и поетички дискурс Владана Ђорђевића, а Јована М. Јосиповић митопоетске и поетске основе у приказивањима љубави и страсти у роману *Кочина крајина*, налазећи паралеле са структуром и поетиком мита о борби громовника и змаја (змије), чије

је транспоноване утицало на структуру романа, поделу ликова и друге елементе, док је Драгана Б. Вукићевић показала да роман *Голгота* треба ишчитавати као образац мелодрамске дворске прозе. Директан рад Ђорђевића у области драме пак представила је Зорица Несторовић, како оригинално драмско стваралаштво, тако и позоришну критику, преводилачки рад и рад у позоришту.

Ђорђевићев књижевни приступ анализирале су и Татјана Јовићевић и Снежана Милосављевић Милић, бавећи се свака на свој начин односом фикције и стварности. Прва их је сагледавала у односу на поруке и статус, односно став приповедача у ланцу фактографија–фикција–порука и то на основу Ђорђевићеве прозе чији је основни тематски сегмент била историјска или параисторијска грађа и грађа из свакодневице, док је друга истражила однос историјске стварности и књижевне фикције у роману *У фронт*, показавши да Ђорђевић својим приповедним поступцима није могао усагласити историографски са романескним дискурсом, као ни фактографско с фикционалним.

Граничне књижевне форме – путописну и мемоарско-дневничку прозу – проучавала су три аутора. Горан Максимовић је показао да је Ђорђевић у својим путописима неговао посебне жанровске поступке (путописна црта, путописна новела), да су његови путописи имали поучни карактер и често доводили у корелацију страни и домаћи свет, прилике и историјске реминисценције. Радослав Ераковић пак пратио је поетичке и тематске линије додира између ратних успомена Владана Ђорђевића и Пере Тодоровића. Драгана Бедов је, анализом јединог објављеног сегмента Ђорђевићеве мемоарске прозе (од укупно пет), указала на значај његових *Успомена* као историјског извора о томе шта је онда чинило друштвену, политичку или књижевну стварност и на карактеристичан приповедачки поступак који Ђорђевића и данас чини актуелним писцем, чије успомене свакако вреди објавити у целости.

Бојана МИЉКОВИЋ КАТИЋ

***The Romance-Speaking Balkans. Language and the Politics of Identity*, Volume Editors: Annemarie Sorescu-Marinković, Mihai Dragnea, Thede Kahl, Blagovest Njagulov, Donald L. Dyer, Angelo Costanzo, Brill's Studies in Language, Cognition and Culture, Volume 29, Leiden–Boston: Brill, 2021, 260 p.**

Књига је резултат рада на пројекту „Балкански народи који говоре романске језике“ (The Romance-Speaking Balkans), који је организовало Балканско удружење историчара (the Balkan History Association – ВНА) са седиштем у Букурешту. Пројекти овог удружења имају интердисциплинаран приступ, и пореде студије о различитим регионима Балкана, па и шире, Југоисточне Европе. Осим тога, ова књига указује на везе балканских народа са осталим европским, и важну улогу коју језик има у очувању идентитета мањина у савременим државама. Књига обухвата радове девет аутора на енглеском језику.

У припреми књиге учествовало је шест издавача: Анемари Сореску-Маринковић (виши научни сарадник Балканолошког института, САНУ, члан је Циганског удружења, затим Европске академске мреже за романске студије, као и Удружења за фолклор Србије, и управног одбора ВНА), Mihai Dragnea (научни сарадник Универзитета Југоисточне Норвешке, председник ВНА, одговорни уредник часописа ВНА „Niperbogee“, сарадник у ИМВ и ИВНР које издаје Бреполс, члан управног одбора Румунског часописа за балтичке и нордијске студије, затим Удружења за истраживање крсташких ратова и латинског истока, као и Румунског удружења за словенске студије), Thede Kahl (професор јужнословенских студија на Фридрих Шилер универзитету, Јена, Немачка, и члан Аустријске академије наука, затим шеф Комисије за језике који нестају и културно наслеђе, као и секретар Комисије за балканску лингвистику Међународног комитета слависта, и члан управног одбора часописа „Niperbogee“), Blagovest Njagulov (ванредни професор у Институту за историјске студије на Бугарској академији наука у Софији, почасни професор на Универзитету у Софији и Новом бугарском универзитету у Софији, уредник часописа „Valahian Journal of Historical Studies“ и „Cahiers Balkaniques“ у Паризу), Donald L. Dyer (помоћник декана Канцеларије факултета за академске послове, Колеца за либералну уметност на Универзитету у Мисисипију, САД, и истакнути професор Одељења за савремене језике, затим уредник часописа „Balkanistica“ који издаје Удружење за студије Југоисточне Европе, и серије књига „Romance

Monographs”), Angelo Costanzo (ванредни професор енглеског језика и лингвистике на Одељењу за енглески, Блумсбург, Одељења за енглески на Универзитету у Пенсилванији, САД, члан Америчког удружења за лингвистику, члан Националног савета наставника енглеског, као и Друштва за амерички дијалекат, као и Удружења за студије Југоисточне Европе).

Прво поглавље је написао Michael Studemund-Halévy (научни сарадник Центра за проучавање рукописа, Универзитета у Хамбургу): „From Rashi to Cyrillic: Bulgarian Judeo-Spanish (Judezmo) Texts in Cyrillic“. Аутор је истакао да избор писма, као и језика, указује на припадност верској или културној заједници, и навео пример јудеошпанског језика (judezmo) на Балканском полуострву, којим већ 450 година говоре заједнице сефардских Јевреја. Већина балканских и левантских језика користила је различите алфабете, обично под утицајем различитих политичких фактора, асимилације или образовања на страним језицима. Јудеошпански језик је прво писан варијантом хебрејских слова, званом раши, а касније ћирилицом, посебно у Бугарској током двадесетог века. Употреба ћирилице за јудеошпански језик, показала је да је ћирилична азбука практичнија за писање изговора и транслитерације бугарске варијанте јудезма. Јудеошпански језик писан ћириличном азбуком има исте карактеристике као јудезмо текстови писани латиничним или раши писмом, па су корисни за упознавање са балканским јудезмом.

Catalin Mamali (независан истраживач ангажован на пројекту Реторика питања на Универзитету Ајова) је анализирао политичке и друге факторе који су утицали на губитак идентитета Аромуна у раду: „Political Terror and Repressed Aromanian Core Identity: Ways to Re-assert and Develop Ethnolinguistic Identity“. Аромунски, односно Цинцари, живе претежно у Грчкој, Албанији, Северној Македонији и Бугарској, али велики број се населио у Румунији, а део у Србији. Арумунски језик је близак румунском језику, а развио се пре свега под утицајем грчког. Аутор је истакао да су кроз историју појединци и заједнице били приморани да се прилагоде, или потпуно замене идентитет у ратним условима, или због политичког терора, тоталитарних режима. У ванредним условима политички и етнолингвистички идентитет су обично прво угрожени. Тоталитарни режими уништавају политички, верски, етнички, расни и класни идентитет који није у складу са њиховим циљевима. Мамали посебно истиче утицај страних сила, економских рестрикција, геноцида, политичког терора на живот Аромуна, њихову асимилацију, или замену идентитета. Коришћење матерњег језик и очување културног наслеђа имало је кључну улогу у очувању језгра идентитета Аромуна.

Anna-Christine Weirich (асистент на Гете Универзитету, Франкфурт на Мајни) изнела је историју употребе италијанског језика у Републици Молдавији: „Sociolinguistic Relations and Return Migration: Italian in the Republic of Moldova.” Ауторка је скренула пажњу на миграције, боравак становништва из Молдавије у Италији, на мањину која користи италијански језик у Молдавији данас, затим увођење италијанског као страног језика у школама и факултетима, коришћење италијанског на послу. На почетку свог рада дала је пример са огласима за запошљавање, из којих се види да су они који говоре италијански у предности, и до које мере је италијански језик ушао у све сфере живота у Молдавији. Неке међународне компаније у Молдавији не плаћају довољно запослене, мада говоре италијански, па многи становници желе да емигрирају и раде у Италији. Сталне миграције становништва доводе до социолингвистичких промена.

У следећем поглављу Ewa Nowicka (оснивач Одељења за социјалну антропологију на Институту за Социологију, Универзитета у Варшави, и сарадник на Пољској академији наука) је указала на одговорност друштва и социолога за језике који нестају и угрожене културе у раду: „Between Ethnicity, Regionalism, and Familial Memory: Identity Dilemmas among the Eastern Romance Communities of the Balkan Peninsula”. Етничке мањине су увек постојале, а само је питање да ли су званично препознате или не, и да ли су добиле званичан статус. Новицка се бави групама романизованог становништва на Истоку: Власима, Мегленским Власима, Истарским Власима. Посебну пажњу је посветила моделу идентитета које је развило становништво у Хрватској, Грчкој и Србији под утицајем спољашњих или унутрашњих фактора, укључујући политичке и социоекономске. Новицка је покушала да покаже широк спектар различитих типова идентитета у регионима Балкана.

У петом поглављу Daniela-Carmen Stoica (лектор на Одељењу за стране језике, „Фан С. Ноли” Универзитета Корџе, Албанија) је разматрала идентитет Аромуна у области Корџе: „Identity Constructions among the Members of the Aromanian Community in the Korçë area”. На основу усмене традиције и бројних интервјуа, у периоду 2010–2015. године, добила је податке за социолингвистичка истраживања, дијалекте и историју Аромуна који живе у Албанији. Стоика се бавила обичајима и специфичним речником који користе албански Аромуни, улогом жена у друштву, посебно у руралним заједницама, које су сачувале матерњи језик, јер су се мање кретале и ретко биле у контакту са људима који говоре друге језике.

Mircea Maran (директор Одељења за филозофију и друштвене науке на Факултету за предшколско образовање у Вршцу) је историчар који

се бави културом, вером, миграцијама и идентитетом романизованог становништва у Војводини у 19. и 20. веку. У свом раду: „Megleno-Romanians in the Serbian Banat: Colonization and Assimilation” писао је о Мегленским Власима, малој романизованој популацији на Истоку, која се прво населила у региону Моглен, у централној Македонији, на основу кога је добила етноним. Магленоромански језик је дијалекат арумунског језика, који свакако спада у угрожене, пошто га користи између 5.000 и 14.000 становника у целом свету. Познато је да су Меглено Власи на Балкану исламизовани. Миграција Меглено Влаха у Гудурицу и друга села у Банату, резултат је колонизације из југословенске Македоније после Другог светског рата, која је представљала проширење већ етнички разноврсног становништва у Банату. Када су се доселили у Банат живели су као скривена мањина, чији језик званично није био препознат, и чак презиран због негативног стереотипа о Власима, па нису могли да опстану као етничка заједница, него су се асимилovali.

У седмом поглављу Звјездана Врзић (предаје социолингвистику на Универзитету у Ријеци и на Универзитету у Њујорку) пише о заједницама Истарских Влаха у Хрватској, њиховом језику: „Nation-State Ideology and Identity and Language Rights of Linguistic Minorities: Prospects for the Vlashki/Zheyanski-Speaking Communities”. Разматра положај романизованог становништва у Хрватској, и помиње закон бр. 299/2007. и Европску повељу о регионалним и мањинским језицима. Заједница Влаха у Истри која говори влашки, жејански дијалекат званично нема статус мањине, па се држава није потрудила да заштити и сачува њихов језик.

Анемари Сореску-Маринковић (виши научни сарадник Балканолошког института, САНУ) је представила у свом раду етничку заједницу Бањаши и њихов матерњи језик: „What Language Do We Speak? The Bayash in the Balkans and Mother Tongue Education”. Бањаши, етничка група на Балкану, која потиче из Влашке и Молдавије, данас има преко пола милиона становника. Представила је различите заједнице Бањаша у Бугарској, Хрватској, Србији и другим областима Балкана, и размотрила како би њихов матерњи језик могао да се уведе у образовни систем. Језик Бањаша се другачије развијао у различитим деловима Европе. Ауторка се бавила језичком идеологијом у земљама са мањинама Бањаша који говоре различите варијанте романских језика, настале под утицајем других језика са којима су били у контакту.

Девети рад је написала Моника Нуџану (доцент на Одељењу за романске студије на Западном универзитету у Темишвару, Румунији, и лектор за румунски језик на Универзитету у Београду, Србија): „Performing Vlachness Online: The Enregisterment of Vlach Romanian on Facebook”. Ауторка

је приказала како се испољава идентитет Влаха који користе Фејсбук страницу: „Власи на квадрат“. Хутану је навела бројне примере који показују како Власи чувају идентитет, користећи свој језик на интернету, Влашки онлајн.

Ирена ЦВИЈАНОВИЋ

НАУЧНИ ЖИВОТ

Међународни научни скуп
Ниш и Византија XX. У спомен Његове Светости
Патријарха Српског Иринеја,
3–5. јуна 2021, Ниш, Универзитет у Нишу

Ове године је одржан јубиларни 20. међународни научни скуп „Ниш и Византија“ у спомен блаженопочившег патријарха српског Иринеја. Као и претходних година, радни део скупа је одржан у свечаној сали Универзитета у Нишу, у дане прослављања Светог цара Константина и царице Јелене (3–5. јун). Учествовао је 41 учесник из Србије, Македоније, Црне Горе, Грчке, Бугарске, Русије, Аустрије, Шпаније, Шведске и САД-а. У складу са могућностима и околностима услед пандемије ковид-19 вируса, за учеснике који нису могли лично да присуствују, организовано је онлајн укључивање у рад конференције, путем платформе Zoom или путем видео презентација које су раније припремљене. Радни језици конференције су били српски и енглески.

Први дан конференције отворен је у свечаној атмосфери уз благослов епископа нишког господина Арсенија, уз поздравне речи представника Градске скупштине и Универзитета у Нишу. Учеснике је поздравио организатор скупа др Миша Ракоција, указујући на значај овог високорангираног међународног скупа, на коме је до сада излагало преко 750 истакнутих научника из 30 држава. Он је подсетио да је после сваке конференције штампан и зборник радова (у континуитету 19 бројева), а чије су електронске верзије доступне. У наставку, др Анђела Гавриловић (Београд) је детаљно представила Зборник радова бр. 19, са прошлогодишње конференције. Затим је уследило обраћање проф. др Ариадне Воронове (Москва), која је и званично отворила радни део конференције. У првој сесији, којом је председавала др Ирена Љубомировић (Ниш), осам излагача је представило своја истраживања: ђакон др Ивица Чаировић (Београд) *Служба патријарха у Српској Православној Цркви у 21. веку – историјски допринос блаженопочившег*

Патријарха српског Иринеја (Гавриловића), др Миша Ракоција (Ниш) *The secret of the forgotten marble statue of the early Byzantine empress in Niš*, др Anna Zakharova (Москва) *Fresco of the Fifteen Martyrs of Tiberiopolis in Strumica in the Context of the Byzantine Art of the Late 9th - First Half of the 10th Century*, др Јелена Глушац (Београд) *Српски патријарси у доба Деспотовине (1402–1459)*, др Драгољуб Марјановић, (Београд) *Византијска парадигма о пустињаџима и претендентима на царски престо – узајамни односи и релације (VI–XI век)*, др Galina Alekseeva (Vladivostok) *The image of the Mother of God “Life-giving source” in the icon-Dainting and singing tradition as are source of Orthodox art*, др Miguel Gallés (Barcelona) *Lionheart – New Post-Byzantine Icon of Saint Ignatius of Antioch*, др Katherine Kelaidis (Chicago) *Digital Cultural Heritage and Preserving the Byzantine Past of Nis*.

Другог дана конференције, у оквиру четири сесије, радове је представило 33 излагача. Вредна научна истраживања обухватила су разнолике теме из прошлости Византије по питању археолошког и уметничког наслеђа на простору Балкана и Мале Азије, војног уређења, сфрагистике, светачких култова, рукописних наслеђа, као и конзерваторско-рестаураторских захвата. На званичном веб сајту <http://www.nisandbyzantium.org.rs/> могу се погледати резимеи и видео презентације свих учесника овогодишње конференције. Након сваке сесије активно се дискутовало о представљеним радовима. У вечерњим сатима завршен је радни део конференције, чији су учесници изразили велику захвалност организаторима, као и колегама на несебичном дељењу нових сазнања.

Трећег дана уприличен је свечани пријем у Градској скупштини, где су учесници скупа срдечно дочекани од стране заменице градоначелнице, Душице Давидовић. Посебну захвалност још једном је изразио и организатор скупа др Миша Ракоција, посебно учесницима који су допутовали из Русије, узевши у обзир још увек не тако лаке околности за међународна путовања. После свечаног пријема организован је вишесатни обилазак нишких споменика културе: Саборне цркве, Музеја црквених старина, тврђаве.

Тродневни јубиларни међународни скуп „*Ниш и Византија XX. У спомен Његове Светости Патријарха Српског Иринеја*“ је протекао у доброј радној атмосфери. С обзиром на још увек другачије околности поводом организације оваквих дешавања и могућности учешћа, скуп је веома успешно реализован, пре свега узевши у обзир број учесника који су још једном дали велики научни допринос.

Јелена ГЛУШАЦ

Међународна конференција
Преиспитивање историјског концепта Европе у глобалној историји (Historicising the Concept of Europe in Global History),
30. августа – 3. септембра 2021, Беч, Универзитет у Бечу

У периоду од 30. августа до 3. септембра 2021. године на Универзитету у Бечу организована је конференција под називом *Преиспитивање историјског концепта Европе у глобалној историји (Historicising the Concept of Europe in Global History)*, на којој је учествовала и др Биљана Стојић, виша научна сарадница Историјског института. Конференцију је организовао COST пројекат *Worlds of Related Coercions in Work (WORCK)* у сарадњи са организацијом *European Labour History Network (ELHN)*. Конференција је организована као хибридни догађај – све активности су се одвијале паралелно и истовремено преко zoom платформе и на лицу места. Ово је друга по реду конференција коју је организовао WORCK пројекат који се у својој бити бави питањима рада у најширем значењу и тумачењу. Од почетка покретања пројекта септембра 2019. године осим др Стојић на пројекту је ангажован и др Милош Ивановић, виши научни сарадник Историјског института. Обоје су током две године трајања пројекта учествовали на конференцијама, састанцима и предавањима. Др Стојић је ко-лидер WG3: *Im(mobilisation) of the Workforce* и уредница зборника који ће бити објављен 2022.

Друга по реду конференција, која је почетком септембра одржана на Универзитету у Бечу који је главни координатор пројекта, ставила је акценат на преиспитивање улоге Европе и европских друштава у креирању модела и дефиниција рада у различитим историјским периодима. Тему конференције је наметнула дебата која се последњих деценија води како међу историчарима друштвене историје, тако и међу истраживачима сродних дисциплина, а то је преиспитивање Европе и традиционалних европоцентричних концепата у глобалној историји. Друштвена историја је претходних деценија отворила нове истраживачке агенде које се баве преиспитивањем традиционалних временских и просторних концепција и у којима се дошло до закључака да је неизводљиво и даље писати историју света као историју европске експанзије и светски предоминантне улоге Европе. Посебно се историја рада не може више уоквирено тумачити као историја западних узора. Савремена истраживања иду у правцу

преиспитивања релевантности узорних модела, пре свега оних који су као огледни били наметнути од стране западноевропских друштава током векова њихове империјалне експанзије на друге континенте. У оквирима петодневних панел дискусија којима су координирали еминентни предавачи из различитих области учесници конференције су имали прилику да расправљају о различитим облицима друштвених неједнакости у Европи у прошлости и садашњости.

Поред панел дискусија учесници су дискутовали у оквирима својих радионица и потпројеката. У оквиру радионице *Im(mobilisation) of the Workforce* покренут је потпројект *To move or Not to Move? Historical Perspectives on Labour, Coercion and Im/Mobilities (16-20 century)* чији је главни циљ објављивање зборника радова у издаваштву немачког издавача *De Gruyter*.

Биљана СТОЈИЋ

**Национална конференција са међународним учешћем
Институционалне промене у економији Србије кроз историју
(онлајн), 7–8. октобра 2021, Београд,
Центар за економску историју, Институт економских наука**

Центар за економску историју (ЦЕИ) основан је 13. маја 2019. године у оквиру Института економских наука у Београду, као одговор на потребе истраживача из Србије и региона за специјализованим научно-истраживачким центром у области економске историје. Замишљен је као интердисциплинарни форум за умрежавање стручњака из земље и иностранства и повезивање њиховог рада на истраживачким пројектима, као и место где ће се формулисати даљи правци развоја истраживања економске историје, као и методологија истраживања. У складу са постављеним циљевима, ЦЕИ се бави фундаменталним истраживањем, организацијом научних семинара, конференција, радионица, приређивањем и дигитализацијом архивских и других историјских извора, као и издаваштвом.

Током две године постојања Центар је одржао три округла стола (један 2019, и два 2021), серијал виртуелних предавања и дискусија о новијим монографијама и другим радовима из области економске историје, а организоване су и две конференције. Прва национална, одржана је 13. новембра 2020, под називом: *Изазови изучавања економске историје у Србији*, а радови су објављени у зборнику, публикованом исте године (*Izazovi izučavanja ekonomske istorije u Srbiji*, uredili Vesna Aleksić, Aleksandar Matković, Marko Miljković, Beograd : Institut ekonomskih nauka, 2020 (Beograd : Publish), 224 str). Ове, 2021. године, одржана је и друга, национална конференција, овог пута са међународним учешћем, на тему: *Институционалне промене у економији Србије кроз историју* (7–8. октобар 2021). И она је, као и претходна, одржана у виртуелном формату, а заинтересована публика могла је да је пропрати путем линка који је био јавно доступан на страници Центра. Осим првог округлог стола (2019), даљи рад Центра настављен је у онлајн формату због текуће епидемиолошке ситуације, путем Zoom апликације. Такође Центар је покренуо и интернет страницу (<https://www.facebook.com/CentarZaEkonomskuIstoriju>), на којој су доступни извештаји о претходном раду, као и јутјуб канал (<https://www.youtube.com/channel/UCF1EQQqZKbDvCYIzX-HtDXAQ>), на ком се налазе видео презентације досадашњих предавања,

презентација монографија, као и снимак панела одржаних у оквиру друге конференције у организацији ЦЕИ.

Фокус овогодишње конференције ЦЕИ стављен је на институционалне промене, тему за коју се сматра да је тренутно од највећег значаја за економску историју Србије, јер у својој основи позива на интердисциплинарна истраживања која се ослањају на економску историју, економску теорију, социолошка, антрополошка и културолошка истраживања, односно, превасходно на истраживања из домена друштвено-хуманистичких наука, те доприноси не само успостављању структуре будућих истраживања економске историје Србије, као и мултидисциплинарности, већ и пружа могућност за формулисање прелиминарних закључака као предуслова за дефинисање будућих политика економског развоја Србије. У том контексту овогодишња конференција била је подељена на шест панела: *Контекст и култура*, *Привредне трансформације*, *Банкарство и монетарна политика*, *Сарадња са иностранством*, *Радништво и сељаштво* и *Монополи и корупција*, у којима је учешће узело двадесет излагача. Део учесника најављених у првобитном Програму конференције био је спречен да наступи, делом и због техничких проблема, али би и њихови радови требало да се нађу у зборнику радова ове, друге конференције. У питању су следећи аутори и теме: Борис Беговић, *Институционалне и културне промене у изучавању економске историје*; Ранка Гашић, *Утицај државне регулативе на пословање фабрике аутомобила „Црвена застава“ 1954–1991*, Борис Кршев, *Сукцесија банака у Војводини током XX века и њихова приватизација – Случај Erste Group Bank Ag Wien*, Драгана Гњатовић, *Монополска моћ удружења оштећених поверилаца: пример Комитета за заштиту француских ималаца српских зајмова*. Програм скупа, са списком свих предавања и афилијацијама учесника, доступан је на електронским адресама: <https://www.iien.bg.ac.rs/sr/ii-nacionalna-konferencija-sa-medjunarodnim-ucescem/> и <https://www.facebook.com/CentarZaE-konomskuIstoriju>.

Конференцију је отворила др Весна Алексић (Институт економских наука, Београд), која је као руководилац ЦЕИ, и имала уводну реч. Након тога одржано је и уводно излагање др Марка Којаме (Џорџ Мејсон Универзитет, САД) који је детаљно представио књигу *Прогон и толеранција: дуг пут до верске слободе*, чији је и коаутор (Noel D. Johnson and Mark Kouyama, *Persecution & Toleration: The Long Road to Religious Freedom*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. pp. 370), а која је посвећена појави верске слободе на Западу, која се сматра једним од најважнијих догађаја у модерној историји, а чију појаву су аутори

размотрили кроз економске и политичке подстицаје, који су утицали на поступке представника власти и идеологије, који претходе њеном успону.

Затим су уследиле и прва три панела. У оквиру прве сесије *Контекст и култура* излагали су др Александар Матковић (Институт економских наука, Београд), који је говорио о „фузији економског образовања, „политичког“ оспособљавања и образовања одраслих“, а који је своје предавање насловио: *Центар ПК СКВ у Новом Саду: пример масовног марксистичког образовања 1974–1991*, а затим и др Милица Кочовић де Санто (Институт економских наука, Београд), која се бавила анализом институционалних промена у ресору културе кроз историју Србије, и утврђивањем улоге културе и културне политике у економском и друштвеном развоју (*Историјске лекције о институционалним променама у ресору културе значајне за промишљање о алтернативној економској политици и системски одрживим решењима*) и др Ксенија Марковић Божовић (Факултет драмских уметности Универзитета уметности у Београду, Институт за позориште, филм, радио и телевизију), која је своје предавање посветила институционалним променама у високоуметничком образовању на основу примера Факултета драмских уметности Универзитета уметности у Београду (*Институционална трансформација у високом уметничком образовању ка међународно оријентисаном моделу пословања*).

Панел *Привредне трансформације*, посвећен променама у привреди, отворен је заједничким предавањем др Боже Драшковића и др Светозара Крстића (Факултет за Примењену екологију Футура, Београд), са насловом: *Обрнута транзиција промена система из социјализма у капитализам*, који су говорили о изазовима са којима се суочило социјалистичко српско друштво и његова економија након распада Југославије. Затим је уследило предавање *Трговинска комора Народне републике Србије 1952–1962* др Милана Пиљка (Институт за новију историју Србије, Београд), који се бавио анализом пословања, структуре и промена коморе у датом периоду. Последње у овој сесiji било је заједничко предавање др Душана Павловића и др Ивана Станојевића (Факултет политичких наука, Београд) под називом *Јавне финансије и путна зависност у Србији: Примери из 19. и 20. века*, у коме су аутори пажњу посветили систему јавне потрошње и буџету Србије у 19. и 20. веку.

Трећи панел првог дана био је посвећен *Банкарству и монтераној политици*, а на њему су предавања одржали др Саша Илић (Народна банка Србије), који је своје предавање *Банкарство социјалистичке Југославије: Историја непрекидног трансформисања* посветио променама налажења

одговарајућег система банкарства, који се непрекидно услед захтева мењао, и Огњен Томић (Институт за новију историју Србије), који је говорио о великим институционалним променама у привреди Југославије средином шездесетих година кроз призму монетарне политике Народне Банке Југославије (Монетарна политика Народне банке након укидања Општег инвестиционог фонда (1963–1968)). Уједно, предавање Томића представља и нову праксу коју је усвојио ЦЕИ, а то је да се приступ научним конференцијама Центра омогући и докторантима.

Први дан конференције окончан је расправом са Марком Којамом, чијим уводним предавањем је и отпочела конференција, а који је одговарао на низ питања у вези са својим ставовима и поређењем религијског система између Западне Европе и средњовековног Балкана.

Други дан конференције такође се састојао од три панела. У оквиру прве сесије, *Сарадња са иностранством*, посвећене везама привреде и иностранства, излагали су др Александра Фостиков (Историјски институт Београд), на тему *Страни утицаји на развој занатства средњовековне Србије*, која је у свом предавању указала на низ различитих страних утицаја и њихове последице на даљи развој производње, Емилија Цветковић (Институт економских наука), која је одржала предавање *Нови облици економске сарадње са иностранством и(ли) самоуправљање: институционални оквири заједничких улагања у Југославији током 1967. и 1968. године*, у ком је разматрала присуство страног капитала у форми заједничких улагања са југословенским предузећима и развијање економских односа са земљама са обе стране „гвоздене завесе“, као и реакције југословенске јавности на ове догађаје, и Сања Радовић (Филозофски факултет Универзитета у Београду) која је своје предавање са насловом *Главни институционални проблеми у југословенско-кинеској економској сарадњи 1970-их* посветила проблематици раног развоја југословенске економске размене са светом, посматрајући је кроз пример југословенско-кинеске економске сарадње.

На следећој сесији под насловом *Радништво и сељаштво* наступили су др Јелена Рафаиловић (Филозофски факултет, Београд) са предавањем *Институционалне промене и питање земљишне својине у Србији до Другог светског рата*, у ком је разматрала питање земљишне својине у Србији у другој половини 19. и првој половини 20. века са економског, правног и политичког аспекта, а кроз призму институционалних промена, др Срђан Милошевић (Институт за новију историју Србије), који је у оквиру свог излагања *Пореско оптерећење сељаштва у Југославији после Другог светског рата (1945–1952)*, говорио о испробавањима

више модела опорезивања сељаштва у том периоду, базираним на јединственом опорезивању дохотка и др Андреј Миливојевић (Универзитет у Калифорнији, Беркли), са темом *Економска емиграција у социјалистичкој Југославији: да ли су децентрализација и међународна интеграција ослабиле или ојачале мултиетничку федерацију?*, у оквиру које је расправљао о организацији и схватању економске емиграције кроз низ примера, међу којима су место нашли и југословенски клубови које је сама емиграција организовала без централног утицаја.

Последња сесија, и уједно и шести панел ове друге конференције ЦЕИ посвећен *Монополима и корупцији* отворен је предавањем др Весне Алексић (Институт економских наука) *Корупција као последица недовршених институционалних промена у банкарству КЈ*, која се бавила примерима корупције у банкарству, попут оне са Београдским кредитним заводом. Излагање је настављено предавањем др Марка Миљковића (Институт економских наука) на тему *Нафтни тајкун Рада Пашић: Институционализована корупција у Краљевини Југославији на примеру развоја нафтне индустрије*, који је указао на утицај институционализоване корупције у периоду између 1920. и 1940. године, а на примеру пословања Рада Пашића, који је био и главни актер и низа других коруптивних послова у том периоду. На последњем предавању у оквиру овог панела, као и саме конференције, наступиле су др Јелена Миновић и др Славица Стевановић (Институт економских наука) са темом *Промене институционалног окружења у Србији у последње две деценије* у оквиру које су анализирале одабране институционалне индикаторе у периоду од 1996. до 2019. године на основу података Светске банке, и које су истакле да би у Србији требало да се спроведу корените и дубоке институционалне промене како би се побољшале вредности институционалних параметара и унапредила ефикасност.

Конференција је окончана Завршном дискусијом у којој је реч имало више учесника. У оквиру дискусије најављен је и зборник радова са конференције, који би требало да изађе до краја ове године, а саопштено је и да ће следећа конференција, 2022. године, бити организована као међународна.

На крају овог приказа конференције треба истаћи да је и поред свих тешкоћа са којима се Центар у организацији рада суочио, самим тим што је практично са радом отпочео непуних годину дана пре епидемије ковида 19, као и да су не само сарадници већ и публика практично већ увелико „зуморни“ (уморни од виртуелног презентовања и присуства). Термин „зуморни“ појавио се први пут на Линкдину пре неколико месеци у овом

облику. Треба приметити да је у питању нов термин који ће тек привући пажњу будућих истраживача (примери доступни на линку: https://www.linkedin.com/search/results/all/?keywords=%22zoomorni%22&origin=GLOBAL_SEARCH_HEADER&sid=g-Q), ипак савладао проблеме настале приликом имплементације новог начина сарадње и рада и успешно окончао и ову другу конференцију, чији је и једини организатор, као и низ догађаја до сада одржаних у виртуелном формату.

Александра ФОСТИКОВ

IN MEMORIAM

**Љиљана Алексић-Пејковић
(1926–2020)**

У Београду је 18. марта 2020. године преминула др Љиљана Алексић-Пејковић научни саветник Историјског института у пензији.

Рођена је у Куманову, 8. јула 1926. године. Дипломирала је 1950. године на Правном факултету у Београду. У Историјски институт је примљена непосредно после дипломирања као стипендиста САНУ. Докторат из историјских наука, под насловом *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858–1868)*, одбранила је 1956. у *Centre des Hautes Etudes Européennes* у Стразбуру. Током 1956–57. године је као стипендиста остала на усавршавању из области међународних односа, успешно одбранивши тезу *La politique française „des nationalities” envers les Slaves du Sud pendant la crise de 1861–1862*. За разлику од бројних сарадника који су одлазили на факултете или у неке друге установе, Љиљана Алексић-Пејковић је читав свој радни век провела у Историјском институту. Ту је стекла сва научна звања, до пензионисања 1992. године.

Област интересовања Љиљане Алексић-Пејковић су били међународни односи Србије и Црне Горе у 19. и 20. веку са великим силама – Француском, Великом Британијом и Италијом. Истраживала је углавном у дипломатским архивима у Лондону, Паризу, Риму и Бечу. Резултат њених темељних истраживања из домена спољне политике су три монографије

(*Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858–1868); Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914 и Политика Италије према Србији до 1870. године*) и више од осамдесет научних радова, објављених у домаћим и страним часописима и у зборницима са научних скупова. Седамдесетих и осамдесетих година 20. века Историјски институт је неговао међународну сарадњу на завидном нивоу, те је Љиљана Алексић-Пејковић учествовала у организацији бројних међународних и домаћих научних скупова (рецимо *Научни скупови Србија 1914–1918 године*, који су одржавани од 1985. до 1989. године). Своје радове је подједнако успешно презентовала у земљи и иностранству. Била је и чланица Југословенско-француске комисије историчара. Носилац је одликовања *Per le merita* III степена за научну сарадњу са Италијом.

Љиљана Алексић Пејковић није никада престала да се бави научним радом. Своје огромно знање и познавање архивске грађе несебично је делила са млађим сарадницима. Њена марљивост, педантност и организационе способности су посебно дошле до изражаја у раду на приређивању двадесет осам свезака *Документа о спољној политици* (за 1905, 1906, 1907, 1908, 1910. и 1911. годину), које су излазиле од 2004. до 2015. године. На томе ће јој сви историчари који се баве положајем Србије у међународним односима бити вечно и неизмерно захвални.

Биљана Вучетић

IN MEMORIAM

**Бариша Крекић
(1928–2021)**

У Лос Анђелесу је 12. јануара 2021. у дубокој старости преминуо Бариша Крекић, професор емеритус Универзитета Калифорније, медијевист и један од најбољих познавалаца историје средњовековног Дубровника. Пореклом из угледне дубровачке породице, професор Крекић је, попут свог старијег савременика Јорја Тадића, био срцем и умом привржен родном граду, видећи у њему пре свега простор укрштања привредних, друштвених и политичких токова на Средоземљу и Балкану. Дошавши у Београд у првим послератним годинама, Бариша Крекић је завршио студије историје као стипендиста тек основаног Византолошког института који је под будним оком Георгија Острогорског окупљао будућу елиту српске византологије и медијевистике. За докторску дисертацију изабрао је тему односа Дубровника са Левантом која се дотицала области истраживања његових ментора: Георгија Острогорског за везе са византијским земљама и Јорја Тадића за поморске и трговачке односе Дубровника са поседима италијанских република у источном Средоземљу. Докторску дисертацију, под насловом „Дубровник и Левант 1280–1460“, одбранио је 1954. године међу првима из млађег послератног покољења истраживача Дубровачког архива. Теза је објављена 1956. године у издању Византолошког института Српске академије наука и уметности. Већ су се тада могле уочити две нарочито вредне стране Крекићевог историографског метода: прва је изузетна утемељеност рада на необјављеним изворима: готово седамдесет година касније, у време дигитализације извора, неко ће

можда приметити да то и није особита врлина, али не сме се изгубити из вида да је у време када је Бариша Крекић приступао изради докторске дисертације, фонд објављених извора био заиста занемарљив у односу на укупни фонд Дубровачког архива и да су често, тако деликатни прорачуни као што су обим трговинске размене или кредитне трговине проучавани на темељу смелих екстраполирања а не на темељу упознавања интегралног корпуса извора. Друга врлина која је природно проистицала из претходне јесте да је Бариша Крекић међу првима примењивао квантитавни метод и статистику у проучавању привредне и друштвене историје Дубровника у средњем веку, и то у време када је Фернан Бродел, на крилима своје велике синтезе о Средоземљу и средоземном свету, посезао за квантитативним и статистичким методом, да би објаснио како су се економске и друштвене коњунктуре које су у Броделовој епистемологији представљале структуре средњег трајања (одмах иза структура дугог трајања, као што су геоморфологија или клима), претакале у „догађајну историју“, као традиционални оквир историографских истраживања. Други одлучујући чинилац у научној каријери Барише Крекића био је његов боравак, током школске године 1957/58, у Ecole Pratiques des Hautes Etudes у Паризу, на чијем се челу тада налазио Фернан Бродел, историчар за чије је име везана школа „Анала“, у то време најутицајнија у западној историографији. Бродел је био ватрени заговорник истраживања свакодневног живота, као тока непоновљивих секвенци које се могу изучавати једино радикалном применом квантитативног метода, посебно у друштвеној и привредној историји. Мада је сâм, непосредно пред Други светски рат, врло кратко радио у Дубровачком архиву, и прочитао неколико регистара, Бродел је био свестан његовог изузетног богатства, и сматрао га је за економске и друштвене теме средоземног света релеватнијим од познатијег и знатно посећенијег Млетачког архива. У Паризу је Бариша Крекић проширио и превео на француски своју књигу „Дубровник и Левант“, и што је нарочито значајно, обогатио је у прилогу регестама дубровачких извора. Ставивши на располагање француске научне јавности, и посебно научног подмлатка, заиста обимну грађу различитих серија Дубровачког архива, Бариша Крекић је не само поткрепио Броделове тезе о значају тог архива, већ је у историографији развио нови интерес за проучавање историје Дубровника у јадранском простору, ослобођен дотадашње искључиве превласти млетачких извора. По повратку у Југославију, Бариша Крекић је неколико година био доцент, затим професор Филозофског факултета у Новом Саду, повремено боравећи у Сједињеним Америчким Државама, као гостујући професор, прво на универзитету државе Индијана, а затим на универзитету Станфорд. Посебно признање његовом научном доприносу указао је

универзитет Калифорније у Лос Анђелесу (УЦЛА) именовавши га 1969. године за редовног професора историје средњег века. Поред наведене докторске дисертације о односима Дубровника и Леванта и запажене монографије о Дубровнику објављене на енглеском у Сједињеним Америчким Државама 1972. године под насловом „Dubrovnik in the 14th and 15th Centuries: A City between East and West“, Бариша Крекић је објавио у југословенским, касније српским и хрватским, грчким, италијанским, холандским, француским, британским и америчким часописима и зборницима, велики број обимних аналитичких студија које обухватају три тематска круга: први – историју средњовековног Дубровника, други – његове привредне и политичке односе са Србијом и Босном, и трећи – његове везе са италијанским градовима, посебно Венецијом, као и острвима и градовима источног Медитерана под влашћу италијанских република Венеције и Ђенове, и даље приврженим византијским традицијама. У првом тематском кругу посвећеном историји Дубровника, Бариша Крекић је методом врсног историчара излагао разне сегменте: политичке, економске, друштвене, културне историје, тако да они нису једноставно стајали једни поред других, као посебне целине, већ су се преплитали и допуњавали, стварајући код читаоца интегралну представу о дубровачком комуналном друштву средњег века. Крекић је слику тог друштва стварао на грађи која је одсликавала свакодневни живот, било да је реч о записницима већа, нотарским уговорима, пресудама, тестаментима, или мање познатим серијма тужби и жалби. Овде ћемо навести само неколико кључних области истраживања из првог тематског круга: о словенској односно латинској акултурацији дубровачког патрицијата, о улози странаца у кредитном пословању, о мерама заштите од епидемија куге, о међусобном односу политичких и економских елита у граду, о односу дубровачког комуналног друштва према богатству и сиромаштву, женама, ванбрачним везама и потомству, старим особама, ропству, о статусу странаца и Јевреја. Други тематски круг у опусу Барише Крекића посвећен је односима Дубровника са залеђем, посебно Србијом и Босном. Ту се нарочито истичу студије о узроцима војних сукоба Дубровника са Србијом у време краљева Милутина и Стефана Дечанског, на темељу сазнања из дубровачких регистара одлука већа и локалних хроника, као и анализе културних и језичких блискости, као разлога превласти Дубровчана у улози посредника, у размени са залеђем, у односу на привредно развијеније центре као што су Венеција или Фиренца. Трећи круг који разматра везе Дубровника са средоземним простором уноси највише новина у метод проучавања привредне историје. Бариша Крекић дубровачку комуноу посматра као део предмодерног глобалног економског

система, у којем, својом специфичном улогом, она заузима скромно али сасвим препознатљиво место. Проучавајући делатност фирентинских трговачких друштава у Дубровнику, обим кредитног пословања Млечана, или улогу Дубровника у венецијанској поморској трговини, он ставља град под Срђем у медитерански и балкански економски простор и види у њему посредника у размени добара која на тржиштима Средоземља имају пресудну улогу, као што су злато и сребро. Обим кредитног пословања Дубровчана и странаца, у новцу или готовим производима, свакако је зависио од успона локалне мануфактуре у граду, који је пратио увоз сировина са страних тржишта. Међутим, Крекићеве анализе потврђују да су дубровачки трговци и поморци, као посредници у извозу великих количина сребра из Србије и Босне, објективно могли вршити и изванредан повратни утицај на коњунктуру, посебно племенитих метала, на тржиштима западног Медитерана. Одласком Барише Крекића историјска наука је изгубила једног од последњих прегалаца из великог покољења историчара рођених двадесетих година прошлога века, који су на темељу извора дубровачких и италијанских архива пружили знатан допринос бољем упознавању привредних и политичких веза српских земаља са медитеранским простором у позном средњем веку.

Ненад Фејић

IN MEMORIAM

Jean-Pierre Arrignon
(1943–2021)

У Паризу је, у уторак 13. априла 2021. године, у седамдесет деветој години живота, преминуо Жан-Пјер Арињон, француски историчар и универзитески професор, дугогодишњи сарадник и пријатељ Историјског института у Београду. Рођен је 7. априла 1943. године у Нанту, студирао је на знаменитој француској високошколској установи *École pratique des hautes études* (EPHE), специјализујући се за византологију и средњовековну руску историју. Највише академско звање, хабилитацију (*habilitation à diriger des recherches*) или државни докторат (*doctorat d'État*), стекао је 1986. године, одбравивши тезу „Митрополитска столица у Кијеву: од настанка до 1240. године“ (*La chaire métropolitaine de Kiev, des origines à 1240*) на Универзитету Париз 1 Пантеон-Сорбона (*Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne*) под менторством Елен Арвелер (*Hélène Ahrweiler*).

Предавао је на универзитетима у Поатјеу (*Université de Poitiers*), где је био и декан Факултета хуманистичких наука, и Арасу (*Université d'Artois*), док је у Центру за византијске, новогрчке и студије југоисточне Европе (*Centre d'études byzantines, néo-helléniques et du sud-est européen*), при Школи за високе студије друштвених наука (*École des hautes études en sciences sociales*), био задужен за програм постдипломских студија и ментор неколико одбрањених докторских теза. Од 1978. године члан је Института за високе студије националне одбране (*Institut des hautes études de la défense nationale – IHEDN*), високошколске јавнообразовне установе

чија је мисија да државне службенике оспособи за управљање различитим друштвеним и економским организацијама или телима неопходним за планирање и вођење рата, да би 1998. године постао председник регионалне подружнице Север (Association régionale 15 IHEDN Nord/Pas-de-Calais – Belgique/Luxembourg).

Био је и члан друштва „La Renaissance Française“, које је 1915. године основао председник Републике Рејмон Поенкаре (Raymond Poincaré) као културно удружење са циљем да становницима Алзаса и Лорене, житељима покрајина чије се ослобађање ишчекивало у блиској будућности, олакша повратак француском језику и култури након деценија бруталне пангерманске асимилационе кампање. После Другог светског рата „Француска ренесанса“ делује у многим деловима света промовишући франкофону културу, а Жан-Пјер Арињон је у јулу 2010. године постао председник њене покрајинске делегације за Пикардију и Француску Фландрију.

Носилац је два важна француска цивилна одликовања: Ordre national du Mérite (Национални орден заслуга, у рангу витеза) и Ordre des Palmes académiques (Орден академских палми, у рангу официра), док му је Универзитет у Јарослављу (Ярославский государственный университет имени П. Г. Демидова), на коме је од 1994. године био гостујући професор, доделио почасни докторат.

У свом научном опусу пажњу је посвећивао историји Византије и средњовековном словенском свету, с посебним нагласком на повест Русије и њене цркве, али се није бавио искључиво медиевистиком, будући да је проблематику историјског развитка највеће земље на свету пратио и кроз нововековно и савремено раздобље. Објавио је бројне научне расправе у француским, руским, италијанским и српским часописима (*Cahiers de civilisation médiévale*, *Revue des études slaves*, *Médiévales*, *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public*, *Византијски временник*, *Rivista Italiana di geopolitica*, *Зборник радова Византолошког института*), као и у многим међународним зборницима радова. Најпознатији је, ипак, по својим синтезама и монографијама: *Histoire de l'Europe* (1990, са групом аутора – руско издање: *История Европы*, 2017); *Les Églises slaves: des origines au XVe siècle* (1991); *Byzance et le monde orthodoxe* (1997, ко-аутор Alain Ducellier); *Christianisme et chrétientés en Occident et en Orient, milieu VIIe – milieu XIe siècle*, (1997, ко-аутори Bernard Merdrignac, Cécile Treffort); *L'Akrite: l'épopée byzantine de Digénis Akritas* (2002, коаутор Paolo Odorico); *La Russie médiévale* (2003);

Byzance: économie et société, VIIe–XIIIe siècle (2007); *Chronique de Nestor: naissance des mondes russes* (2008); *Une histoire de la Russie* (2020).

Током читавог научног века професор Арињон је важио за врсног познаваоца руске прошлости, али и садашњости. Заступао је тезу да без здраве Русије не може бити ни здраве Европе, а последње деценије живота проводио је у отаџбини Пушкина колико и у родној Француској. Симпатије је показивао и према својим српским колегама, када је, у временима која нимало нису била лака, узимао учешћа на међународним научним скуповима организованим у Историјском институту: „Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану“ (Београд, 10–12. децембар 1997) и „Европа на раскршћу: Нови зидови или уједињена Европа?“ (Београд, 28–29. април 1999).

Драгић М. Живојиновић

IN MEMORIAM

Марија Јанковић
(1941–2021)

На измаку протеклог лета, 20. септембра 2021. године, преминула је у Београду у осамдесетој години живота Марија Јанковић, дугогодишња сарадница Историјског института. Рођена је 20. маја 1941. године у Београду, где је завршила основну школу и гимназију. Студије историје уписала је школске 1961/62. године на Филозофском факултету у Београду. Дипломирала је априла 1966. године и одмах потом се запослила као предавач историје у основној школи „Јован Поповић” у Обреновцу. Новембра 1966. године прешла је у Историјски музеј Србије, где је добила стално запослење као кустос историчар за средњи век. Јануара 1972. године примљена је у Историјски институт, а почела је да ради 1. марта. У Секцији за изучавање историје српског народа у средњем веку радила је прво као асистент, па истраживач сарадник на проучавању историје средњовековне Српске цркве. Магистарску тезу *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку* одбранила је с особитим успехом 4. јануара 1983. године на Филозофском факултету у Београду. Исти рад о развоју Српске самосталне (аутокефалне) цркве у средњем веку, са знатним допунама и великим бројем слика, цртежа и историјских карата, провучених кроз целу књигу, као и одговарајућим пописом имена и места у прилогу, објавила је под истим насловом две године касније (1985).

Марија Јанковић била је први сарадник Историјског института који је цео свој радни век посветио изучавању прошлости Српске

православне цркве. Поред организације цркве и њеног развоја у време државне самосталности бавила се и изучавањем појединих епископских седишта, пописом епископа и митрополита и црквених властелинстава. Није писала много, али су сви њени радови писани савесно, с пуном научном акрибијом. Између осталих помињемо ове њене радови: *Липљанска епископија и Грачаничка митрополија* (1983), *Саборне цркве Зетске епископије и митрополије у средњем веку* (1984), *Милешевска митрополија* (1987), *Топличка епископија и митрополија у средњем веку* (1996). Почетком деведесетих година започела је изучавање велике теме о средњовековном српском свештенству, што је требало да буде и њен докторски рад, али је из те проблематике успела да заврши само неколико мањих прилога.

Покојна Марија била је врло друштвена, отворена и врло омиљена особа, увек спремна на шалу. Вероватно су је тако запамтили сви који су са њом у Институту делили исту радну собу, или са њом чешће разговарали. Кремирана је и урна јој је положена на Новом гробљу у Београду, у гробницу у којој су сахрањени њени родитељи.

Ненад Урић